

AQÍLXAN IBRAHIMOV, KALMURZA KURBANOV

MUZÍKA

4-klass ushın sabaqlıq

Qayta islengen hám toliqtırılğan 7-basılımı

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendirilw ministrligi tárepinen baspaǵa usınılǵan

Ógafur Ógulam atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
Tashkent – 2020

UOK 78 (075)
KBK 85.31ya71

I-32

Pikir bildiriwshiler:

G. Ğaniyeva – Respublikalıq Bilimlendiriy orayınıń ámeliy pánler bólimi metodisti.

Sh. Hakimova – Tashkent qalası, Chilanzar rayoni, 281-sanlı mekteptiń muzika mádeniyatı páni muğallimi.

Qaraqalpaqsha awdarmanıń juwaplı redaktori:

S. Tajetdinova – Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Xalıq bilimlendiriy ağası, NMPI «Muzikalıq tálım» kafedrası docenti.

Respublika maqsetli kitap qori qarjları esabınan basıp shıǵarıldı.

Ibrahimov A., Kurbanov K.

Muzika: 4-klass ushın sabaqlıq /avtorl.: A.Ibrahimov, K.Kurbanov.
– Qayta islengen hám tolıqtırılğan 7-basılımı. – T.: Ғafur Җulam atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi, 2020. – 112 b.

UOK 78 (075)
KBK 85.31ya71

- © A.Ibrahimov, K.Kurbanov
- © Ғafur Җulam atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi, 2007-2020 Qaraqalpaqsha awdarma
- © «Bilim» baspası, 2007-2020

ISBN 978-9943-6112-4-5

SÓZ BASÍ

Áziz oqıwshi! Hárbiр xalıqtıń ózine tán qosıq hám namaları, terme menen jırları, bir sóz benen ayt-qanda, milliy muzıkası boladı. Xalıq naması kóp hám uzaq ásirlik sınawlardan ótken hám qálbimiz tórinen orın alǵan ruwxıy baylıǵımız.

Hár túrli saz-ásbaplarımız hám olarda shertiletuǵıń milliy namalarımız bolsa mine usınday ruwxıy baylıqtıń ajıralmas bólegi bolıp esaplanadı.

Qolıńızdaǵı sabaqlıq sizlerge sonday ruwxıy gózzalıq hám baylıqlardan ráhátleniw maqsetinde jazılǵan.

Bunda xalıqımızdıń turmıs tárizi, miynet joli hám hár túrli bayramları menen baylanıslı qosıqları, milliy saz-ásbapları haqqındaǵı maǵlıwmatlar menen tanıssasız, ájayıp nama-qosıqların tińlaysız, olardan ayırım qosıqlardı aytıwdı úyrenesiz. Sonday-aq, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kompozitorlarınıń siz oqıwshılar ushın dóretken qosıqları menen tanıssasız.

Sabaqlıqta qollanılǵan tómendegi shártli belgilerdi eslep qalıń:

– muzıka tińlaw;

– dawısti sazlaw shınıǵıwlari;

– qosıq aytıw;

– notaǵa qarap aytıw;

– óz betinshe oqıw;

– sorawlar hám;

– muzıka sawatı;

– QR kod.

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍ MÁMLEKETLIK GIMNI

Abdulla Aripov sózi

Mutal (Mutavakkil) Burxanov
muzikası

Saltanatlı

f

1. Ser - qu - yosh, hur o'l - kam, el -

ff

ga baxt, na-jot, Sen o'- zing do'st-lar - ga yo'l-dosh, meh-ri-

p

bon! Meh-ri - bon! Yash-na- gay to a-bad il -

f *mf*

mu fan, i - iod, Shuh-ra-ting por - la - sin to - ki bor ja -

ff

hon! OI - tin bu vo - diy-lar - jon O'z - be - kis -

f

ton, Aj-dod-lar mar-do-na ru - hi sen-ga yor! U - lug'

ff

xalq qud - ra - ti jo'sh ur - gan za - mon, O - lam - ni mah - li - yo ay - la -

mf

1.
gan di - yor! 2. Bag' - ri
2.
gan di - yor!

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay toabad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajodolar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar, ona yurt, mangu bo'l obod!

Naqarot

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajodolar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍ MÁMLEKETLIK GIMNI

Ibrayim Yusupov sózi **Najimaddin Muxameddinov** muzikası

Saltanatlı

Jáy - hun ja-ǵa - sin - da ós - ken bay - te-rek

Tú - bi bir sha-qa - si miń bo- lar de - mek. Sen

son-day sa- ya - li qu - yash - li el - seń Ti -

nish-liq hám iǵ - bal sen-de - gi ti - lek Diy - qan ba -

ba ná - pe-si bar je - rin-de Juw - san ań - qip

kiy - ik qashar shó - lin - de Qa-ra-qal-pa - gás - tan

Qa-ra-qal - pa - gás - tan de - gen a - tiń - di

A musical score for a vocal piece. The top staff begins with a treble clef, a key signature of four flats, and a common time signature. It consists of six measures of music followed by a repeat sign and two more measures. The lyrics are: Áw - lad - lar á - diw - ler jú - rek tó - rin - de. The bottom staff begins with a treble clef, a key signature of four flats, and a common time signature. It consists of three measures of music followed by a repeat sign and one measure. The lyrics are: jú - rek tó - rin - de. Measure 1 ends with a fermata over the eighth note of the first measure of the second staff.

Jayhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir shaqası miń bolar demek,
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tiníshlıq hám iǵbal sendegi tilek.

N a q i r a t i :

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde,
«Qaraqalpaqstan» degen atındı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik miynet, bilim jetkerer oǵan,
Xalqıń bar azamat, dos hám miyirban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman!

N a q i r a t i

BIRINSHI SHEREK**XALÍQ AYTÍM NAMALARÍ****1-sabaq. WATANÍMZDÍ JÍRLAYMÍZ**

Гárezsiz Watanımız – Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikasında áyyemgi hám jańa zaman dástúrlerin ózinde qamtiǵan muzıka kórkem óneri keń kólemde rawajlanıp barmaqta. Bunda xalıq muzıka dóretiwshiligi

hám xalıq háweskerligi, awızeki klassikalıq muzıkalıq miyrasımız, kompozitorlıq dóretiwshiligi hám de estradalıq muzıka sıyaqlı qatlamlar payda boladı. Olardın hárkı ózine tán ózgesheligi hám milliy dástúrleri menen qádirli.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kompozitorları gárezsiz Watanımızdı jırlawshi kóplegen muzıkalıq shıgarmalardı dóretti. Búgin ana jurtımızda jańlap turǵan suliw ırqaqlar milliy muzıksamızdıń dańqın dýnyaǵa jaymaqta. Bul boyınsa, ásirese, 1997-jıldan beri eski Samarcand qalasında hár eki jilda bir márte turaqlı ótkerilip kiyatırǵan «Sharq taronalari» xalıqaralıq muzıka festivalınıń áhmiyeti joqarı bolmaqta. Bul bayram múnásibetine baylanıslı biybaha

milliy muzıksamız xalıqaralıq saxnalarǵa qaray jedel adımladı hám dўnya jámiyetshiligi húrmetine sazawar boldı. Búgingi kúnde, janajan diyarımızda jas áwladqa milliy hám dўnyajúzilik klassikalıq muzıka tiykarında tálım-tárbiya beriw jolında áhmiyetli jumıslar ámelge asırılıp atırǵanlıǵı quwanışhılı.

Ápiwayı muzıkalıq formalar. Kuplet forması

Hárbir muzıkalıq shıǵarma belgili bir dúziliske iye boladı. Onıń mine, sol dúzilisi muzıkalıq forma dep ataladı. Muzıkalıq formalar sol shıǵarmalardıń qaysı janrıda dóretilgenligi hám úlken-kishiligine qarap hár túrli boladı. Eń ápiwayı muzıkalıq formalardı xalıq qosıqlarında kóriwge boladı.

Xalıq qosıqları, ádette, kuplet formasında boladı. Bunday forma tórt qosıq qatarı hám olarǵa say tórt nama dúzilisinen quraladı. Buǵan «Oh, layli» hám de «Qánigeler bolamız» qosıqları mísal boladı. Sonday-aq, xalıq muzıka dóretiwshiliginde naqıratlı kuplet forması da kóplep ushırasıp, onda ózgermeli qosıq kupletleri arasında keletuǵın naqıratlar ózgermesten tákirarlanıp turadı. Bunday forma, ásirese, yalla janrındaǵı qosıqlarǵa tán bolıp esaplanadı.

- ??!** 1. Ápiwayı muzıkalıq formalar qanday qosıqlarda ushırasadı?
- 2. Kuplet hám de naqıratlardıń ayırmashılıǵıń aytıń?
- 3. Ózbekstan Respublikası mámlekетlik gimniniń avtorları kimler?
- 4. Qaraqalpaqstan Respublikası mámlekетlik gimniniń avtorları kimler?

2-3-sabaqlar. XALÍQ QOSÍQLARÍ. LAPAR

Lapar eki adam yamasa eki toparǵa bólingen kópshilik tárepinen aytısıw formasında atqarılıdı. Bul jerde eki tárep izbe-iz «soraw-juwap» túrinde dúzilgen tórtlik taqmaqların aytadı. Ózbek xalqı arasında keń tarqalǵan «Oyijon», «Qaraqas» «Qilpillama» quşaǵan laparlar tap usınday aytımlarǵa jatadı. Balalardıń «Aq terek pe, kók terek» oyın-qosiǵı da laparǵa uqsayıdı.

Geyde lapar aytqanda ayaq oyın xarakterindegi dáp ritmeli qollanılıdı. Bunda geypara laparlardı atqariwshılar gezekpe-gezek oyinǵa túsip, qosıq aytıwı da mümkin.

OYIJON

Janlu

Ózbek xalıq lapar-qosığı

O - yi - jon o - yi - jon - ey bosh- gi - nam og' -
 riy - di - ya. Bosh - gi - nang - dan o - nang o'r - gil - sin
 Ni-ma - lar - ga og' - - riy - di - ey? Bo - zor - lar - da - bo -
 lar e - kan, Do' - kon - - lar - da tu - - rar e - kan,
 A - na shu - ning o - ti i- pak ro' - mol O' - shan- ga og'-
 riy - - di - ya, O' - shan - ga og' - - ri - - sa - - ya,
 a - lam - ion. a - lam - o.

Oyijon, oyijon-ey, boshginam og'riydi-ey,
 Boshginangdan onang o'rgilsin
 Nimalarga og'riydi-ey?

Bozorlarda bo'lar ekan,
 Zargarlarda turar ekan,
 Ana shuning oti, tilla baldoq
 O'shangan og'riydi-ya
 O'shangan og'risa-ya, alamjon, alamo.

Laparlardı kompozitorlar da döretedi. Buğan kompozitor Ғaniy Amaniyazovtıń tómendegi «Aq terek pe, kók terek?» oyın-qosığı misal boliwi mümkin.

AQ TEREK PE, KÓK TEREK?

T. Mátmuratov sózi

Ғ.Amaniyazov muzikası

Ortasha tezlikde

Aq te-rek pe, kók te - rek Biz-den siz-ge kim ke - rek
 Ta-za-liq-li, tártip - li, Be-riń biz-ge Ar - tıq - ti. Aq te-rek pe
 Kók te-rek, Biz - den siz - ge kim ke - rek kes - te - si kóp -
 ke u - nay - di Be - riń biz - ge Gú - lay - di

Birinshi tárep:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim kerek?

Birinshi tárep:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim kerek?

Birinshi tárep:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim kerek?

Birinshi tárep:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim erek?

Birinshi tárep:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim kerek?

Ekinshi tárep:

Tazalıqlı, tártipli,
Beriń bizge Artıqtı.

Ekinshi tárep:

Minezi jatıq, müláyim,
Kerek bizge Gúlayım.

Ekinshi tárep:

Súyer oqıw, ilimdi,
Beriń bizge Klimdi.

Ekinshi tárep:

Tez shıgarar qáteńdi,
Beriń bizge Mátendi.

Ekinshi tárep:

Kestesi kópke unaydı,
Beriń bizge Gúlaydı.

Oyındı basqarıwshi:

Aq terekpe, kók terek?
Bizden sizge kim kerek?

Hámmesi:

– Aydın, aydın jol kerek,
Sheber-sheber qol kerek,
Kim ádepli, tártipli,
Bolsa, bizge sol kerek.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ishinde eki tárep bolıp aytısatuǵın aytıs qosıqlarınıń birneshe túrleri bar.

Ásirese, qız-jigitler aytısları keń tarqalǵan. Buǵan qız-jigitlerdiń kóp sanlı «Bádik» hám «Gúlapsan» aytısların, «Biziń zaman kemtarshılıq zaman ba?» qusaǵan aytıs qosıǵın misal etiwge boladı. Bunnan tısqarı balalar aytatuǵın «Túlkishek», «Hákke qayda?», «Áwelemen-dúwelemen» sıyaqlı «soraw-juwap» túrindegi sanaw aytımları da bar.

HÁKKE QAYDA?

Tezirek

Hák-ke qay-da? U - ya - sín - da. Ne qílip a - tır? Kes-te ti-gip a - tır
 Kes-te-si qan-day? A - la - qan-day Kim-ler u - shın? Beg-ler u - shın.
 Dár-wa-zá-sı qay-dan? Ó-te be-riń bun-nan. Bir nan jey-men Al bas-la.

(Tamamlaw ushın)

- Hákke qayda?
- Uyasında.
- Ne qílip atır?
- Keste tigip atır.
- Kestesi qanday?
- Alaqanday.
- Kimler ushın?
- Begler ushın.
- Dárwazası qaydan?
- Óte beriń bunnan.

- Neshe atlasam ótemen?
- Eki atlasań óteseń?
- Irjaqlaysańba?
- Bir jaqlaysańba?
- Bir jaqlayman.
- Bir nan jeyseń be?
- Jartı nan jeyseń be?
- Bir nan jeymen!
- Al basla!

Muzikanıń tásirli bayanlaw usılları

Kompozitor muzıka dóretkende nama (melodiya), ritm, lad, dás (ritmoformula), dinamikalıq belgiler qusaǵan tásirli bayanlaw usılların qollanadı. Muzıkada nama (melodiya) hám ritm eń áhmiyetli tásirlilik usılları bolıp tabıldır. Bul jerde nama (melodiya) bir dawıs arqalı bayan etilgen muzıkalıq pikirdi jetkerip berse, ritm — seslerdi waqtılıq kózqarasınan belgili bir tártipke salıw ushın xızmet qıladı.

- ?! 1.** Muzikanıń tásirli bayanlaw usılları haqqında sóylep beriń.
- 2.** «Aq terek pe, kók terek?» oyın-qosiǵınıń avtorları kim?
- 3.** Lapar qosıǵın tabıń:
- «Qaraqas», «Oyijon».
 - «Mektep», «Qaraqas».
 - «Mektep», «Hákke qayda».

4-5-sabaqlar. YALLA

Yallanıń ózgesheligi ayaq oyınǵa tartıwlı, kópshilik tárepinen atqarılıwlı jaǵınan laparǵa jaqın janr bolıp

esaplanadı. Biraq, laparda eń dáslep, táreplerge bólínip aytısıw áhmiyetli bolsa, yallada bul joq. Soniń menen birge, lapardan ayırmashılığı, yallalar kuplet-naqırat formasında keledi. Bul jerde yallashi (jeke atqarıiwshı) ayaq oyınǵa túsip kupletlerdi atqarsa, naqıratın kópshilik birgelikte aytadı. Yallalar dáp ritmleri hám hár qıylı saz ásbaplarının quralǵan ansambl járdeminde atqarılıwı múmkin.

YALLAMA YORIM

Ózbek xalıq yallası

Ortasha tez

Qal - dir - g'och qo - ra e - kan, qa - no - ti o -
 la e - kan, yosh-lik -da-gi o'r - toq - lar bir u - mr- ga
 do'st e - kan. Yal-la-ma yo - rim, yal-lo - la, yal- lo - la -
 shay - lik, o'r - toq - la - shay - lik, uch - ta - to'rt - ta
 bir bo' - lib, suh - bat - la - shay - lik.

SHAFTOLIGA SAVOLIM

Polat Mómin sózi

Shadlı

Nadim Narxojayev muzikası

Shaf-to - lim, oh, shaf - to - lim, oh, shaf - to-lim, oh, shaf-to - lim.
Qi - zi - lu oq, qi - zi - lu - oq, qi - zi - lu oq
shaf - to - lim, Ham - ma men - day se - va - di,
Pish- gan - da ma - za bo - lim, Shaf-to - lim,
Shaf - to - lim,

Shaftolim, oh, shaftolim, (oh),
Qizil-u oq shaftolim.

Hamma menday sevadi,
Pishganda maza bolim,

Shaftolim...

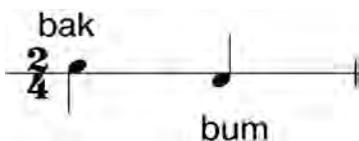
Asta aytib, asta aytib,
asta aytib beraqol,
Seni topgan, seni topgan,
seni topgan qay olim?
Indamadi shaftolim,
Qiyin ekan savolim, Shaftolim.

DÁS (USUL)

Dás (ózbekshe – usul) – ózbek, qaraqalpaq milliy muzıkasınıń oǵada áhmiyetli tásirli bayanlaw usıllarınıń bıri bolıp, ol urma saz-ásbapları (dáp, naǵara h.t.b.) hám de qaraqalpaqtıń ala-moynaq duwtarınıń oń qol qaǵısları (dás) arqalı beriledi. Demek, dás (usul) urma jáne tarlı saz-ásbaplarında beriletuǵın ózgermeytuǵın ritm dúzilmeleri (ritmoformula) bolıp tabıladi. Dás (usul) dáp yamasa naǵarada berilgende, ádette, eki ses tiykarına qurılǵan boladı. Bul eki seslerdi dáp shertiwshiler «bák» jáne «bum» dep ataydı. «Bak» sesti dáptiń shetine jaqın urgannan shıǵadı. «Bum» sesti bolsa dáptiń ortasına jaqınırıaq urgannan payda boladı hám ol «bak» sestine qaraǵanda tómen (juwan) ses bolıp esaplanadı. Dápte yamasa naǵarada beriletuǵın dáslerdi nota belgisi arqalı da jazıwǵa boladı. Onıń ushın bir sıziqlı nota sistemasından paydalanylادı. Bunda «bak» sesti sıziqtıń ústine, «bum» – sıziqtıń astına nota menen jazılıdı.

1. Yalla janrı haqqında aytıp beriń.
2. Yalla janrınıń lapardan ózgesheligi nede?
3. «Shaftoliga savolim» qosığınıń avtorları kim?

6-7-sabaqlar. YARAMAZAN DÁSTÚRI AYTÍMLARÍ

Yaramazan salt-dástúri hijriy-qamariy (ay) kalendarı boyınsha múbárek ramazan ayınıń úshinshi kúnen baslap úlkenler yamasa balalar qatnasiwında ótkeri-ledi. Yaramazan aytıwshılar kesh bolǵanda hárbir shańaraqtıń esigi aldında jiynalıp, jaqsı niyetler menen «Yaramazan» aytımların aytadı. Esesine úy iyelerinen hár túrli pisirilgen mazalı zatlar aladı.

Hár qıylı kórinistegi yaramazan aytımları mazmun jaǵınan óz ara jaqın bolıp keledi. Olardıń qosıq tórtliklerinde shańaraq iyelerine jaqsı tilekler bildiriledi, geyde házil-dálkek mazmundaǵı kupletlerde aytıladı.

YARAMAZAN

Tez

Ya - ra - ma - zan ay - ta kel - dim e - si - gi - né
 Qosh - qar - day u - gó ll ber - sin be - si - gi - né
 Ta - gó - sin ta - gó ber - sin ne - siy - be - né
 Mu - ham - med úm - me - ti - né ya - ra - ma - zan.

NISHOLDA

R. Tolib sózi

D. Amanullayeva muzikasi

Shadlı

To'y-da, bay-ram-da, Ro'-za ay-yom-da, Tan-siq ni-shol-da,

Tor-tiq ni-shol-da. Muz-qay-moq-dan zo'r, ma-na, ya-lab ko'r.

Naqarot:

Oh-oh ni-shol-da, op-poq ni-shol-da, Ma-za - li, tot - li - oh!

Mis - li nov - vot - li - oh! Oh - oh ni - shol - da,

op - poq ni - shol - da! Muz - qay - moq dan zo'r - oh!

Ma-na ya - lab ko'r Oh oh - oh ni - shol - da,

qay - moq ni - shol - da! Qay - moq ni - shol - da!

1. To'yda, bayramda,
Ro'za ayyomda
Tansiq nisholda,
Tortiq nisholda.

Muzqaymoqdan zo'r,
Mana yalab ko'r,
Oh-oh nisholda,
Oppoq nisholda.

Naqarot:

Mazali, totli, oh!
Misli novvotli, oh!
Oh-oh nisholda,
Oppoq nisholda.

Muzqaymoqdan zo'r, oh!
Mana, yalab ko'r, oh!
Oh-oh nisholda,
Qaymoq nisholda.

2. Buncha ham shirin,
Kim bilar sirin?
Oh-oh nisholda,
Qaymoq nisholda.

Mehmonga yuzim,
Xizmatda o'zim.
Tayyor nisholda,
Mador nisholda.

Naqarot:

DINAMIKALIQ BELGILER

Dinamikalıq belgiler – muzikalıq shıǵarmanıń kórkem tásirliligin kúsheytiw ushın qollanılıtuǵın arnawlı belgiler bolıp, olar ádette, qısqarttırılǵan kóriniste berili ledi.

p (piano) – shıǵarmani áste (shawqımsız) atqarıw belgisi.

f (forte) – shıǵarmani kúshli (qattı) atqarıw belgisi.

Olar ádette nota jazıwınıń ústine qoyıladı:

- ?! 1. Ramazan salt-dástúrine tiyisli qanday qosıqlardı bilesiz?
2. «Nisholda» qosığınıń sózlerin yadlarıń.
3. Dinamikalıq belgiler haqqında aytıp beriń.

8-sabaq. BESIK JÍRLARI

Xalqımızda qáliplesken dástúrge baylanıslı, shańaraqta jańa tuwilǵan tuńǵish perzentiniń húrmetine besik toyı ótkeriledi hám sol waqittan baslap náresteniń ómirinde 2-3 jıllıq «besik dáwiri» baslandı. Ana náresteni uyqılatıw ushın besiki terbetip, qosıq aytadı. Bunday jaǵdaylarda aytılatuǵın qosıqlar «Háyyiw» yamasa «Besik jırı» dep ataladı. Analarındıń dóretpeleri bolǵan bul qosıqlarda balanı tınıshlandırıwǵa qaratılǵan sózler, sonday-aq, ananıń perzenti haqqındaǵı arzıw-niyetleri bayan etiledi. «Háyyiw esitken bala keleshekte óz ata-anasına miyrimli, iymanlı, isenimli, ana-topıraǵına, el-jurtına sadıq, watandı súyiwshi insan, adamlarıń dártine sherikles boladı»¹.

- «Háyyiw», «Besik jırı» qosıqların tınlap, olardan alǵan táśirlerińizdi sóylep beriń.

HÁYYIW BALAM

Áste **Qaraqalpaq xalıq qosığı**

Ay-na- la-yin ap- pa-ǵim- ay Qız-lar kiy-gen qal-pa-ǵim-ay

Qa-ta- rıń-nan kem bol-may A-shıl-ǵay ba-lam bul bax-tıń-ay

Háy-yiw háy-yiw háy- yiw-ay A-shıl- ǵay ba- lam bul bax-tıń-ay.

¹Asrlarga tengdosh qo'shiqlar. Tuzuvchilar: Y.Abdurahmonov, J.Eshonqulov. Toshkent. 1991. 5-bet.

Aynalayın qulinim-ay,	Aynalayın qozisham-ay,
Qızlar qoyǵan tulımım-ay,	Móldir kózli qundızsham-ay,
Aq tamaǵıń búlkildep-ay,	Qarańǵı túnde jarqırap-ay,
Sayraǵan baǵda búlbilim-ay.	Jaqtı berer juldızsham-ay.
Háyyiw, háyyiw, háyyiw-ay,	Háyyiw, háyyiw, háyyiw-ay,
Sayraǵan baǵda búlbilim-ay.	Jaqtı berer juldızsham-ay.

Besik jırların kompozitorlar da dóretedi. Máselen, avstriyalı kompozitor Wolfgang Amadey Mocarttıń «Háyyiw» qosığı hámmege tanış bolıp, ol qaraqalpaq tilinde bılay aytıladı:

HÁYYIW

Jay, aqırın

V. Mocart muzıkası

Jat ba - lam, uyqi - la, qo - zım,
Úy - ler - de ósh - ti shı - raq.

Uyqi - lar baǵ - da hár - re - ler,
Uyqi - lar kól - de ba - liq - lar.

As - pan - da ay jar - qi - rap,

Te - re - ze - den qa - ray - di.
Kóz - le - riń - di jum qo - zim,
Jat quwa - ni - shím, qun - di - zim Háy -
yiw, háy - yiw.

BESIK JÍRÍ

Nábiyra Tóreshova sózi

Marqabay Jiemuratov muzikası

Jay, áste

Háy - yiw háy - yiw jan ba - lam Uyqi-lay - góy ja-ním
Ji - ger - ben - tim gúl ba - lam
Shiy - rin - she - ker pal - gó - nam
uyqi-lay - góy - ay. Háy - yiw ay - tar bul a - nań Qu - li - ním aq - qan
A na - ná kew - liń
jir mi - sań Ja - ním - niń ja - zi nur mi - sań Ay - na - la - yin
pi - ter - me Já - hán - niń jú - zin gúl qil - sam Ke - wi - liń pák
Anań - niń ti - lin

Háyyiw, háyyiw jan balam,
Jigerbentim gúl balam,
Shiyrin-sheker palǵanam,
Uyqılay-ǵoy janım, uyqılay-ǵoy,
Háyyiw aytar bul anań.

Qulınım aqqan jirmisań,
Janımniń jazı nurmisań,
Anańa kewliń piterme?
Jáhánniń júzin gúl qılsam.

Aynalayın ay balam,
Kewiliń pák jan balam,
Anańniń tilin al balam,
Kim bolsań da óz erkiń,
Bolagór janım tek adam.

Sarqırap aqqan sayımsań,
Kishkene erketayımsań,
Háyyiw, háyyiw appaǵım,
Tolisıp tuwǵan ayımsań.

«HÁYYIW» HAQQÍNDA RÁWIYAT

Ráwiyatta aytılıwına qaraǵanda, jánnetten quwilǵan Adam Ata menen Hawa Ene bir-birine kewil qoyıp, egizek perzentli bolıptı. Qudaydín bul miyriminen bası kókke jetken Adam Ata ań awlawǵa ketedi. Átirap suw sepkendey tınısh bolıp, tınıshlıqtı tek eki bóbektiń jilaǵan sesti ǵana buzıp turar eken. Hawa Ene ne qıların bilmey turǵanda, onıń júregine álle qanday bir gózzal háyyiw qosığı kelgen eken:

Háyyiw balam baxtiyar,
 Hár istiń de waqtı bar,
 Atań ketken shikarǵa
 Háyyiw balam alla-yar.

Aytıwlarına qaraǵanda, dúnyaǵa kelgen birinshi nárestege aytılǵan háyyiw mine, usılay baslanǵan eken... Dúnyadaǵı barlıq qosıqlar ana háyyiwinen baslanǵan. Biz tınlap lázzet alıp atırǵan eń jaqsı qosıqlardıń kelip shıǵısı da ana háyyiwine barıp ta-qaladı.

(«**Asrlarga tengdosh qo'shiqlar**» kitabınan)

9-sabaq. BALALAR XALÍQ OYÍN-QOSÍQLARÍ

Uzaq ásirlerden bizge shekem jetip kelgen bala-lar qosıqları ózbek hám qaraqalpaq xalıq awizeki kórkem dóretiwshiliginıń ajıralmas bólegin quraydı. Ol qosıqlarda jas áwladtıń kewilli turmısı, jıl máwsim-lerine hám hár qıylı bayramlarǵa bolǵan kózqarasları ózgeshe sáwlelengen.

Balalar qosıqlarınıń kópshiliği oyın menen yamasa oyın oynaǵanda aytılǵan. Bularǵa báhár máwsiminde aytılǵan ózbekshe «Binafsha», «Chittigul», «Yomǵir yoǵaloq», «Laylak keldi» sıyaqlı qosıqlardı aytsa boladı. Máselen, báhár máwsiminde jawın sebelep jawǵanda quwanǵan balalar oyınǵa túsip, «Yomǵir yoǵaloq» qosıǵın aytadı.

YOMG'IR YOG'ALOQ

Ózbek xalıq qosığı

Ortasha tez

Yom - g'ir yo- g'a-loq, yam-ya-shil o't - loq, En - di
e - kin - lar chi - qa - rar qu - loq, Yash-na - sin da -
la, o - chil - sin lo - la, Da - la qo'y-ni -
da oq - sin sha - lo - la.

Naqarot:

Tarnovdan toshib, Yashnasin dala, Yomg'irdan foyda,
Oqadi shoshib. Ochilsin lola. Maysaga, donga.
Ariqlar to'lar Dala qo'ynida El serob bo'lar
Zo'r anhor bo'lib. Oqsin shalola. Paxtaga, donga.

OQ TERAKMI, KO'K TERAK

Ortasha tez

Ózbek xalıq qosığı

Oq te - rak - mi, ko'k te - rak, biz - dan siz - ga

kim ke - rak? Jaj - ji qiz - gi - na ke - rak.

GÜLLERIM

Tolibay Qabulov sózi

Óserbay Allanazarov muzikası

Kewilli, ortasha

Náw-bá-hár-de tań-lar da Min qu-bil-tip tú-le - rin Ír-gá-li-sar
baǵ - lar - da, Me - niń ek-ken gúl - le - rim.
Qi - zil ja - sil dó- nip tur, Me-niń ek-ken gúl - le - rim.

1. Náwbáhárde tańlarda,
Míń qubiltip túrlerin,
Írgalisar baǵlarda,
Meniń ekken gúllerim.

2. Gúlge qarap búlbiller,
Hár namaǵa sayraydı,
Ashılısıp ál qızıl gúller,
Onnan sayın jaynaydı.

N a q i r a t i :

Qızıl-jasıl dónip tur,
Meniń ekken gúllerim.

Lad. Do major tonallığı

Lad sózi «durıs», «bir-birine sáykes, jupkerlesiwshi sesler» kibi mánilerdi bildiredi. Hárbir qosıqtıń namaşı bolsa bir-birine óz ara jupkerlesken sesler negizinde payda boladı. Demek, lad – óz ara jupkerlesip kelgen nama sesleriniń jiyındısı bolıp tabıladı. Eger de biz bul seslerdi tiykarǵı tayanışh perdeden baslap joqarıǵa qaray dúzip shıqsaq, tuwrı ses qatar payda boladı. Lad muzikalıq shıgarmanıń xarakterin belgilewde ornı girewli.

Do major tonallığınıń tiykarǵı tayanışh perdesi (tonikası) «do» sesti boladı.

Usı major ses qatarı «do» notasınan baslanıp, joqarıǵa qaray tómendegishe dúziledi:

I II III IV V VI VII VIII

Muzıkada ladlardıń túrleri kóp. Biraq, «**major**» hám «**minor**» dep atalıwshi ladlar keń tarqalǵan. Olar hár túrli xarakterge iye.

Kewilli, quwnaq, jigerli namalarǵa major ladı sáykes keledi.

Qayǵılı hám muńlı namalarǵa minor ladı sáykes keledi.

- ?**
1. «Yomg'ır yog'aloq» xalıq qosıǵıń sıpatlap beriń.
 2. «Gúllerim» qosıǵıń yadlań.
 3. Do major ses qatarın dawısqa salıp aytıń.

EKINSHI SHEREK

XALÍQ QOSÍQLARÍ HÁM AYAQ OYÍNLARI

1-sabaq. XALÍQ QOSÍQLARÍ

Xalıq awizeki dóretiwshiliginí ajıralmas bólegin qosıqlar (aytım namaları) quraydı. Hár qıylı tema hám mazmunǵa iye bolǵan bul qosıqlarda xalıqtıń turmisi, turmıs tárizi sáwlelengen. Sonıń menen birge, qosıqlarda adamlardıń ana-Watanǵa, tábiyatqa, qorshaǵan ortalıqqqa, shańaraq hám de dos-yaranlarǵa mehir-múriwbeti kórkemli túrde súwretlenedi.

Xalıq qosıqları dáslep el arasınan shıqqan diy-qanlar, ónermentshiler, xızmetkerler hám zıyalılar tá-repinen hár qıylı jaǵdaylarda dóretilgen. Biraq, kóp jaǵdaylarda olardıń atları bizge shekem saqlanbaǵan, sebebi, jańadan dóretilgen qosıq, ádette, jazıp alınbastan, awizeki túrde aytılıp, bir qosıqshıdan ekinshisine, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa ótip, xalıq arasına taralǵan. Usı tárizde xalıq qosıqları ata-babalarımızdan áwladlarǵa ruwxıy miyras bolıp, bizge shekem jetip kelgen.

Xalıq qosıqlarınıń atqarılıw jaǵdayına hám de mazmunına qaray «Miynet qosıqları», «Turmıs-salt qosıqları», «Máwsim qosıqları», «Balalar qosıqları» siyaqli túrlerge bólinedi. Bulardan tısqarı, mádeniy dem alıw waqtında aytılatuǵın lirikalıq, házıl hám de aytıs qosıqları xalıq arasında keń tarqalǵan.

QOSIQ

Qosıqları kóbinese 7 yamasa 8 buwınlı qosıq kupletleri tiykarında (saz-ásbabısız) aytılıdı. Bunda kupletler arasında tákirarlanıp turiwshi arnawlı naqırat qatarları bolmaydı.

OH, LAYLI

Ózbek xalıq qosığı

Shadlı

Tom bo-shi-da to- g'o - ra, tan-dir to'- la zo - g'o - ra,
zo-g'o- ra- ni yo - pol - may (o'r- toq)
Cho - li kam - pir o - vo - ra.

«Tomdan tarasha tushdi», «Olatoy», «Chuchvara qaynaydi» sıyaqlı ózbek xalıq balalar qosıqları, sonday-aq, qaraqalpaqsha «Jarǵanat» namasına Óserbay Xojaniyazov sózi menen aytılıtuğın «Qánigeler bolamız» aytımı qosıq janrına misal bola aladi.

QÁNIGELE R BOLAMÍZ

Óserbay Xojaniyazov sózi

«Jarǵanat» namasına

Kewilli, tez

Bi-lim a - lip mek-tep- te art-tı a - qıl sa-na-mız sa-na-mız
Ba- tır- liq-qa má rt-lik- ke, úy-ret-ti Wa-tan a-na-mız A-na-mız

Bilim alıp mektepte,
Arttı aqıl-sanamız,
Batırılıqqa mártilikke,
Úyretti Watan anamız.

Biz jas áwlad, jetkinshek,
Oqıp bilim alamız,
Ilím, bilim úyrenip,
Qánigeler bolamız.

Lya minor ses qatari

Aldıńǵı sabaqlarımızda aytıp ótkenimizdey, minor da tiykarǵı ladlardıń bir túrine kiredi. Ádette, minor ladında qayǵılı, muńlı namalar dóretiledi.

Lya minor tonallığınıń tiykarǵı tayanışh perdesi (tonikası) «Iya» sesti boladı.

Bul minor ses qatarı «Iya» notasınan baslanıp, joqarıǵa qaray tómendegishe dúziledi:

I II III IV V VI VII VIII(I)

Iya minor**Ortasha tez**

- ?! 1.** Xalıq qosıqları haqqında aytıp beriň.
2. «Qosıq» degende neni túsinésiz?
3. «Lya minor» ses qatarın dawısqa salıp aytıp beriň.

2-3-sabaqlar. XALÍQ AYAQ OYÍNLARI

Ayaq oyın — bul kórkem óner túri bolıp, onda insaniyılıq sezimler, belgili bir waqiyalar qol, ayaq hám dene háreketleri arqalı beriledi. Hárbir xalıqtıń súyikli qosıq hám sazları bolǵanınday milliy ayaq oyınları da bar.

Ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń mine, sonday ayaq oyınları qatarında ózbekshe «Lazgi», «Dilxiroj», «Tanavor», «Andijan polkasi», qaraqalpaqsha «Shaǵala», «Ayqulash» siyaqlı oyınlарın aytıwǵa bolasdı. Bul ayaq oyınlarǵa, ádette, hár túrli xalıq bayramlarında, toy-merekelerinde oynalǵan.

Xalıq ayaq oyınları ózine tán milliy ózgesheliklerge iye bolıp, olar ayaq oyınlınıń naması, ritmi hám ayaq oyınlarınıń háreketlerinde anıq kórinedi. Máselen, «Shaǵala» oyını da jaslardı oyın háreketleri menen ózine qaratadı.

SHAĞALA

Qaraqalpaq xalıq oyın-qosığı

Kewilli, tez

Shaq sha-ǵa-la sha-ǵa - la Jap - tiń bo - yi n ja - ǵa - la
í- lay suw-da ba- liq bar A-lal - may-sań sha-ǵa - la

Ruslardıń «Kamarinsha» ayaq oyını ózgeshe sulıwlığı hám sonıń menen birge házilge qurılıǵanlıǵı menen itibardı ózine tartadı.

KAMARINSHA (КАМАРИНСКАЯ)

Kewilli

Ukrainlardıń quwnaq «Gopak» ayaq oyinında adam-nıń epshil jáne shaqqan háreketleri sáwlelenedi:

GOPAK

Shaqqan

Beloruslardıń kewilli «Bulba» oyin-qosiǵında kartoshka¹ ósimliginiń egiliwinen tartıp, zúráát jiynap alınganına shekemgi miynet etiw háreketleri sáwlelenedi:

¹ «Kartoshka» sózi belorus tilinde «bulba» dep ataladi.

BULBA (БУЛЬБА)**Quwnaq****Belarus xalıq oyun-qosiǵı**

Из меш- ка бе - ри кар - тош - ку и пи - тай - ся
 по - нем - нож - ку; мо-жешь есть е - ё ва - рё - ной
 иль в мун - ди - ре за - пе - чён - ной. Трам - там - там, та - ра -
 рам, там - там, без кар - тош - ки
 ху - до нам, без кар - тош-ки ху - до- нам.

1.

2.

VATAN**X. Rahmat sózi****Saltanatlı**

Kuy - lay-man Va - tan haq - da, So'y-lay-man u-ning haq-da.
 Ni - ya - ti pok,u - lug' - dir Di - yor gul-ga to' - liq - dir.

X. Hasanova muzikası

A musical score for a traditional Uzbek song. The score consists of five staves of music with lyrics written below them. The lyrics are:

Osh - sin ya-na dov-ru - g'i, O'y-lay- man shu-ning haq - da
U tinch-lik-ka bay-roq- dir, Shum u - rush - ga yo'l yo'q - dir.

Va-tan qo-ra ko'zim - dir,

Dil - dan chiq - qan so' - zim - dir.

Ar - doq - lay - man o - nam - dek,

Va - tan, xal - qim, o' - zim - dir.

Niyati pok, ulug'dir,
Diyor gulga to'liqdir.
U tinchlikka bayroqdir,
Shum urushga yo'l yo'qdir!

N a q a r o t :

Vatan qora ko'zimdir,
Dildan chiqqan so'zimdir.
Ardoqlayman onamdek,
Vatan – xalqim, o'zimdir.

Tonika

Balalar, eger itibar bergen bolsańız, sizler aytıp júrgen kópǵana qosıqlar belgili bir sesten baslanıp, sońında jáne sol ses penen tamamlanadı. Bunday ses qosıqtıń tiykarǵı tayanış perdesi yamasa tonikası dep ataladı.

Geyde muzıka shıǵarması tonika sesti menen baslanbawı da múmkin. Biraq, shıǵarmanıń sońında tonika sesti keliwi shárt. Buǵan sizler aytıp atırǵan «Vatan» qosıǵı misal bola aladı.

- ?! 1. Xalıq ayaq oyınları haqqında nelerdi bilesiz?**
2. "Vatan" qosıǵınıń avtorları kimler?
3. "Shaǵala" oyın-qosıǵı́n notaǵa qarap aytıń.

4-5-sabaqları. MIYNET QOSÍQLARI

Miynet qosıqları – xalıq tárepinen jerdi súriw, zúráatti jiynaw, digirman tartıw, jip iyiriw siyaqlı miynet etiw barısında dóretilgen hám aytılǵan.

Islenip atırǵan miynet túrine qarap usı aytımlardı sharwashılıq, diyqanshılıq hám de ónermentshilik qosıqları siyaqlı toparlarǵa bóliwge boladı.

Ásirese, diyqanshılıq qosıqları da óz máwsimine qaray hár túrli bolǵan. Sonlıqtan, jerdi súriw waqtında ózbek xalqında «Qósh haydash» (Qos aydawshi qosıǵı) aytılǵan bolsa, zúráatti jiynap alıw waqtında «Órim qóshiǵı» aytılǵan. «Xóp hayda» qosıǵı bolsa qırmandı jenshiwde aytılǵan.

Xo'p hayda

Ózbek xalıq qosığı

Ortasha

Xo'p hay-da - yo xo'p hay - da, xir-mon-ni qil - gil may-da,
 Xir - mon-ni qil - ma-sang may-da sen-lar - ga ti - nim qay-da.

Qaraqalpaqlarda qırman atatuǵın kúnleri samal bolmay qalsa onı shaqırıw maqsetinde balalar tárepinen muzıkaǵa tán ápiwayı intonaciyalar menen:

Tolqındı ayda tónkerip,
 Tawlar tursın teńselip,
 Eginimniń qawiǵın,
 Ushırıp ket bir kelip,
 Aydar! Aydar! Aydar! Aydar! –
 degen qosıqtı, al eger kún qattı jawsa, onı tınsın
 degen tilek penen balalar:

Men apamniń tuńǵışhiman,
 Qazan qırǵan qırǵışhiman,
 Jawma kúnim, jawma, –
 dep qışhqırısıp aytqan.

Ónermentshilik qosıqları kóbinese, hayal-qızlar tárepinen gilem toqıw, taqıya tigiw, shariqta jip iyiriw waqıtlarında aytılǵan. Miynet qosıqları, ádette, kuplet formasında keledi.

URCHUQ

Ózbek xalıq qosığı

Ortasha

E - shik ol- di - da qum-loq, me-ning i-pim yu-ma- loq,
E-lak i - chi - da ke - pak, me-ning ip -gi - nam i - pak.

Qosıqlardı kompozitorlar da dóretedi. Bunda olar xalıqtıń dástúrlerine dóretiwshilik jaqtan súyenedi. Má-selen, Nadim Narxojayevtiń kuplet formasında dóretken «Yaxshi bola» qosığında «yaxshi bola» degen sóz naqırat siyaqlı tákirarlanıp turadı. Bunda qosıqtıń tiykarǵı kupletlerin jeke qosıqshı atqarsa, naqırat sı-yaqlı tákirarlanıp turatuǵın sózlerin hámme birgelikte aytadı. Usı qosıqtı sizler de sol tárizde aytıń.

▲ Dawıs sazlaw shınıǵıwlارın işlenń.

Asıqpay

a)

b)

YAXSHI BOLA

P. Mo'min sózi
Ortasha

N. Norxo'jayev muzikasi

Ham-ma joy-ga ya - ra - sha - di yax - shi bo - la -
yax - shi bo - la.
Uy i - shi - ga qa - ra - sha - di
yax - shi bo - la yax - shi bo - la.

O'y - nab yu - rib se - vi - na - di o'z - o' - zi - dan,
yax - shi - li - gi se - zi - la - di yuz ko' - zi - dan,
yuz - ko' - zi - dan, yuz - ko' - zi - dan,

Coda
ya - shay - ver - sin ham - ma joy - da yax - shi bo - la - yax - shi bo - la.
yax - shi bo - la.

Kel - ti - ra - di el - ga foy - da yax - shi bo - la, yax - shi bo - la.

Maktabidan qolmaydi kech,
 Yaxshi bola-yaxshi bola.
 Ikki baho olmaydi hech,
 Yaxshi bola-yaxshi bola.
 Ish buyursang deydi kulib:
 «Xo‘p bo‘ladi», «xo‘p bo‘ladi»,
 Sheriklari — o‘rtoqlari
 Ko‘p bo‘ladi, ko‘p bo‘ladi.

Yashayversin hamma joyda
 Yaxshi bola-yaxshi bola.
 Keltiradi elga foyda
 Yaxshi bola-yaxshi bola.

Turaqli hám turaqsız sesler

Ses qatar basqishları rim sanları (I, II, III hám t.b.) menen belgilenedi. Bul basqishlar turaqli (tiykarğı) hám turaqsız seslerge bólinedi. Bunda I, III hám V basqishlarında kelgen sesler turaqli (yama-sa tayanış) esaplanıp, olardıń negizinde tonika úsh sesligi de payda boladı. II, IV, VI hám VII basqish sesleri bolsa turaqsız bolıp, olar qaptalındaǵı turaqli seslerge tartılıw (sheshiliw) qásiyetine iye. Mısalı:

- ?! 1.** Miynet qosıqları haqqında aytıp beriń.
2. «Yaxshi bola» qosığınıń notasında ushırasatuǵın qaytalaw belgisin aniqlań.
3. Do majorda keletuǵın turaqlı seslerdi aniqlań.

6-7-sabaqlar. TOY SALT-DÁSTÚR QOSÍQLARI

Toy – «óziniń atı menen jaqın jora-joldaslardıń, aǵayintuwǵanlardıń diydarına, mazalı taǵamlarǵa, jaqsı saz hám qosıqlarǵa, gúres hám ılaq oyını tamashalarına, bayram shadlıqlarına, oyın-zawiq hám quwanishqa toyıw¹.

Toy-merekelerde muzika áhmiyetli orın iyeleydi. Bunda hám saz, hám qosıqlar jańlaydı. Máselen, ózbekshe toy-merekelerde kárnav, sırnay hám naǵaralardan ibarat ansamblidiń atqarılwında shertilgen namalar xalıqqa toy baslanǵanlıǵınan xabar beredi hám tıńlawshıda sultanatlı bayram sezimin oyatadı, ayaq oyınǵa shaqıradı hám oǵan qosıladı.

Ádette, toylarda, ózbekshe «Navo», «Navo charxi», «Begi Sulton», qaraqalpaqsha «Nama bası», «Siy perde» sıyaqlı sazlar atqarılıdı.

¹ Ma h m u d S a t t o r. "O'zbek udumları". T., Fan. 1993-yil. 113-bet.

SURNAY NAVOSI

Ózbek xalıq naması

Kelindi kúyew balanıkine alıp barıw waqtında hayallar tárepinen aytılıtuǵın «Yar-yar»lar neke toyı dástúriniń eń gózzal qosıq túrlerinen esaplanadı. Ózbek xal-qınıń neke toylarında er-tesine azanda kúyewdiń ata-anası, aǵayın-tuwǵanları hám qońsı-qobalarına kelin atınan «Kelin salom» qa-raqalpaq xalqında «Bet ashar» dástúri ótkeriledi. Arnawlı bet ashar aytıwshi tárepinen saz ırǵaqlarında bet ashar sálemi aytılıp turıladı, kelin bolsa iyilip sálem beredi.

HÁWJAR

Qaraqalpaq xalıq qosığı

Moderato

Óz á-kem- niń e- si- gi ju- par e- sik haw- jar
Qayın a-tam- niń e- si- gi sheń-gel e- sik haw- jar
Kirsem shıqsam sha-shım-dı siy-par e- sik haw- - jar.
Kirsem shıqsam sha-shım-dı ju-lar e- sik haw- - jar.

AQ ALTÍN

Tájetdin Seytjanov sózi

Japaq Shamuratov muzikası

Allegro

Ap-paq al - tıń aq al - tıń Maq- ta - ni - shı e - lim-niń
Ká - sip et-ken el xal-qım Pax-ta sá - ni je - rim-niń
Er - lik miy-net je - mi - si, Aq al - tıń - lar jay na - sin
Is - te yo-ship hár ki - si, kop te - riw - di oy-la - sin.

Appaq altın, aq altın
Maqtanishi elimniň
Kásip etken el-xalqım,
Paxta sáni jerimniň.

Erlik miynet jemisi,
Aq altınlar jaynasin.
Iste yoship hár kisi,
Kóp teriwdi oylasın.

Hár awılda aq tawlar,
Ol paxtadan fondımız
Altın terip bárhamma,
Shın abadan boldıq biz.

Atızlarǵa baramız,
Shaqqan terip alamız.
Bir gramm da paxtanı,
Qaldırmaymız qarǵa biz.

Húrmetli oqıwshılar! Sizler notaǵa qarap aytqan bul qosıqtı xalqımızdıń súyikli baqsı hám kompozitorı Japaq Shamuratov (1893-1974) dóretken.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mám-leketlik sıylıqtıń laureatı, ataqlı baqsı hám kompozitor Japaq Shamuratov jańa zaman qaraqalpaq professional muzıkasınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol 1893-jılı Ámiwdárya rayonınıń Shoraxan awılında tuwıldı. Jaslayınan muzıka ónerine qızıqqan Japaq keyin ala Atajan baqsıǵa shákirt bolıp, onnan «Eshbay», «Ílgal», «Xoja baǵman», «Qaradáli», «Saltıq» quşaǵan xalıq namaların tereń ózlestirdi. 1930-jıllardan baslap Qaraqalpaq mámleketiik muzıkalı drama hám komediya teatrında jumıs isley basladı. Usı jılları ol dáslepki muzıkalı drama hám komedyaları jazılıwında belsene qatnasti. V. Shafran-

Japaq Shamuratov

nikov, Á.Xalimov hám basqa da kompozitorlar menen birgelikte 20 dan aslam muzikalı drama hám komediyalarǵa muzıka jazdı. Olardan «Baǵdagúl», «Aygúl-Abat», «Aral qızı» hám «Súymegenge súykenbe» muzikalı dramaları xalqımız tárepinen jaqsı qarsı alındı.

TOLQÍN

Sapar Xojaniyazov sózi

Japaq Shamuratov muzikası

Tez, yoshi

Tol-qin-la-sip e-ser sa - mal
 Til-le-ri-nen dûr sha-shi-lar
 Jaw-dır-la-sip háy-kel túy - me
 O-yın et-sin ji-git qız - lar
 Jaw-dır - la-sip háy-kel túy - me
 Tań qal-dır-ǵan sa-zı me - nen,
 Oy nap kú lip ya-rı me-nen ha-ha-ha Jil-wa-sı-na e-tip qu - mar.

Tolqınlasıp eser samal
Tillerinen dür shashilar
Jawdırlasıp háykel túyme
Oyın etsin jigit qızlar.

Júz miń jilwa nazi menen,
Tań qaldırǵan sazi menen,
Oynap kúlip yarı menen ha-ha-ha
Jilwasına etip qumar.

Qolda oynap tilla sazi,
Kókke jetip xosh hawazi,
Hawaz benen jer gúnírentip,
Júrse aldında sárdarı.

N a q i r a t i :

Júz miń jilwa nazi menen,
Tań qaldırǵan sazi menen,
Hárkim oynar yarı menen,
Jilwasına etip qumar.

Japaq Shamuratov óziniń dóretiwshilik jolında qosıq, xor hám ayaq oyınlarǵa muzikalar jazdı. Bul tarawda onıń 200 den aslam shıǵarmaları bar. Olardan siz áziz balalar ushın arnap jazǵan «Qumırsqa», «Kókjyan», «Jańa jıl», «Ulli bayram», «Ómir gúli», «Baxıtlı balamız», «Qar jawǵanda» atlı qosıqların, «Ílaq», «Oynasın» namaların balalar jaqsı kórip tıńlaydı.

KULCHA NON

P. Mo'min sózi

I. Hamroyev muzikasi

p **Ortasha tez**

f

1.O-yim yop-di-lar kul-cha, moy kul-cha, moy kul-cha. Ye, de-di-lar
f *p*
 to'y-gun-cha, to'y-gun-cha, to'y-gun-cha. Kul-cha o'x-shar gul-cha-ga,
f
 oh, oh, oh. Yu-zim o'x-shar kul-cha-ga, oh.
f Naqarot:
 Kul-cha no-nu kul-cha non, ko'-ri-ni-shi gul-cha non, kul-cha no-nu
f
 kul-cha non, ko'-ri-ni-shi gul-cha non, gul - cha non,
f
 ko'-ri - ni - shi gul - cha non.

2. Shirinligi o'zimday,
 Issiqligi yuzimday,
 Keling, o'rtoqlar, yeymiz,
 Oyimga rahmat deymiz.

N a q a r o t:

Kulcha non-u kulcha non,
Ko'rinishi gulcha non.
Kulcha non-u kulcha non,
Ko'rinishi gulcha non.

- ?! 1. Toy salt-dástúrleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. «Kulcha non» qosıǵın yadlań.

BEKKEMLEW USHÍN TAPSÍRMALAR

1. Qanday qosıqlar «Ramazan aytımları» dep ataladı?

- A) Ramazan ayında aytılıatuǵın qosıqlar.
- B) Balalar qosıqları.
- D) Toy hám salt-dástúrlarinde aytılıatuǵın qosıqlar.

2. «Yalla» dep nege aytıladi?

- A) Sazendeler toparına.
- B) Kuplet-naqırat formasındaǵı qosıq hám ayaq oyı-nına.
- D) Tarlı saz-ásbapların shertiwshiler toparına.

3. Xalıq qosıqları dáslep kimler tárepinen dóretil-gen?

- A) Diyqanlar, ónermentshiler, ziyalılar tárepinen.
- B) Kompozitor hám shayırlar tárepinen.

4. Turaqlı seslerdi anıqlań.

- A) II, IV, VI.
- B) I, III, V.
- D) I, VII, III.

5. Qanday qosıqlar «Miynet qosıqları» dep ataladır?

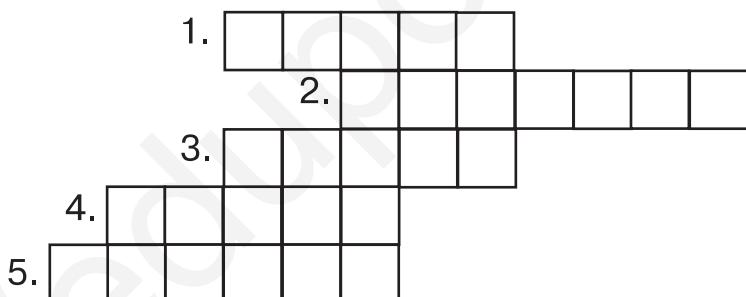
- A) Watandi súyiwshilik ruwxtağı qosıqlar.
- B) Balalar qosıqları.
- C) Miynet etiw menen baylanıslı qosıqlar.

6. Toy salt-dástúri qosıqların anıqlań.

- A) «Háwjär», «Munojot», «Kulcha non».
- B) «Munojot», «Vatan».
- C) «Háwjär», «Yar-yar», «Sińsiw».

7. Tómendegi sorawlardı oqını hám kletkalardı toltırıń.

6.

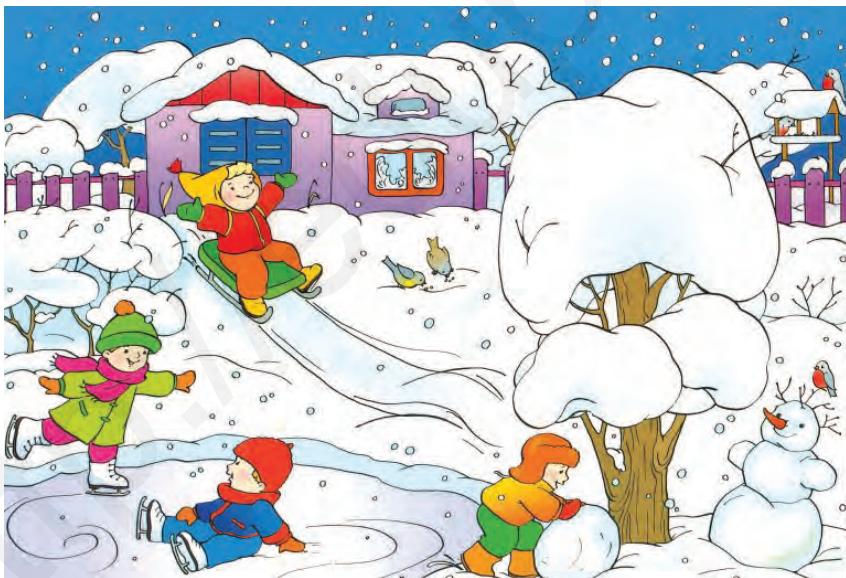
1. Kuplet hám naqırat formasındaǵı qosıq hám ayaq oyını janrı.
2. Qaraqalpaq xalıq ayaq oyınıniń atı.
3. Ukraine xalıq ayaq oyını.
4. Belarus xalıq-ayaq oyını.
5. Qaraqalpaq milliy saz-ásbabı.
6. Eki adam yamasa kópshilik tárepinen atqarılıtuǵın aytıs qosıǵı.

ÚSHINSHI SHEREK

BAYRAM HÁM MÁWSIM QOSÍQLARÍ

1-2-sabaqlar. QÍS MÁWSIMI QOSÍQLARÍ

Hámmeńizge belgili, qıs máwsiminde diyqan da, jer de dem aladı. Mine usı waqıtlarında awıl adamları, qońsı-qobalar, aǵayin-tuwısqanlar, qatar-qurbılar jıynalııp gesntekler ótkizgen. Bunday geshtekler tiykarında «qıs kúnlerine arnalıp, uzaq qısqa keshlerdi payızlı, mazmunlı etiw, kewil kóteriw ushın shólkemlestirilgen»¹.

¹ Ma h m u d S a t t o r. «O'zbek udumları». T., Fan. 1993-yil. 122-bet.

«QAR JAWDÍ»

Shawdırbay Seytov sózi

Ğaniy Amaniyazov muzikası

Kewilli

Qar-qar-qar qo-pa-laq Qar-dan ap-paq bo-ta-laq Ap-paq qar-da aw-nay-di
Aq kú-shi-gim so-ba-laq Úy-diń al-dín bas-pay-mız Qar-dan ar-tip tas-lay-mız
A-pam is- ten kel-gen-she Úl-ken ju-mís bas-lay-mız qay-ta - yıq,
Qaytalaw ushın Tamamlaw ushın

▲ **Dawıs sazlaw shınıǵıwların aytıń.**

a)
b)
c)

BIZ ASKARMIZ

Iskender Rahmanov sózi

Nadim Narxojaev muzikası

Marsh tempinde

Biz as - kar-miz, pos-bon-miz, U-lug' yo'l-da kar-von-miz.

Tinch-lik u- chun qal-qon - miz, Hech bu - zil - mas qo'r-g'on-miz.

Biz as-kar - miz, pos- bon-miz, U-lug' yo'l-da kar-von - miz.

Tinch-lik u - chun qal-qon - miz, Hech bu - zil - mas qo'r-g'on-miz.

Naqarot:

Bir, ik-ki, uch, bir, ik - ki... Ay-ting, mar-ra kim-ni - ki? Al-

bat mar-ra biz- ni - ki, Ja-sur o'g'-lon, qiz-ni-ki. Al-

bat mar-ra biz - ni - ki, Ja-sur o'g'-lon, qiz-ni - ki.

Ona yurt Turkistonda,
Yer-u osmon, ummonda
Chiniqishni qo'ymaymiz,
Tinchlik kuyin kuylaymiz.

Naqarot:

Úshseslik

Aldıńǵı sabaqlarda sizler major, minor, tonika, turaqlı hám turaqsız sesler haqqında maǵlıwmatlarǵa iye boldıńız. Tiykarǵı tayanış basqısh (I) hám III jáne V basqıshlarında jaylasqan turaqlı seslerden tonika ushsesligi payda boladı.

I III V

Bul úshsesliktińakkord¹ formasındaǵı kórinisi tómendegishe jazıladı.

Major úshsesligi úlken «T», minor úshsesligi kishi «t» háribi menen belgilenedi.

?! 1. «Biz askarmız» qosıǵın yadlań hám táśirlerinizdi sóylep beriń.

2. Do major úshsesligin tómendegi tártipte aytıń.
I-III-V; I-V-III; III-I-V.

¹ Akkord (italyancha accordo fr. accord – birgeliktegi) hár túrli báleñtliktegi úsh hám onnan artıq seslerdiń qosılıp bir waqitta esitiliwi.

3-4-sabaqlar. BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERI

Geshteklerde miyman bolıw, qızıqlı sáwbetler, hár qıylı oyınlar menen birge taqmaqlar oqılǵan, qosıqlar aytılǵan, eń baslısı, baqsı-jírawlar atqarıwında dástanlar, terme-tolǵawlar tıňlan-ǵan.

Jírawlar – «Alpamıs», «Edige», «Qoblan» siyaqlı qaharmanlıq dástanlardı, al baqsılar bolsa «Góro'ǵlı», «Gárip Ashıq», «Yusip-Axmet» siyaqlı lirikalıq dástanlardıń atqarıwshısı bolıp, olar dástanlardı hám sóylep, hám atqarıp beredi. Qaraqalpaqlarda qobız, duwtar, ózbeklerde bolsa dombıra qosimsha saz-ásbabı sıpatında qollanılıdı.

Baqsı
Turğanbay Qurbanov

- «Alpamıs», «Góro'ǵlı», «Gárip Ashıq» dástanlarından úzindiler tıňlań.

Álep shirwannan jol asıp,
Kelisiń ulıma megzer.
Bes perdeden nama kesip,
Shalısıń ulıma megzer.

Kózim joq júziń kórmäge,
Hám kórip halıń sormaǵa.

Dińkem joq endi turmaǵa,
Sózleriń ulıma megzer.

Abadan der, janım kúyer,
Qan jılasam dushpan kúler.
Sózlerińdi janım sezer,
Júrisiń ulıma megzer.

△ «Onajonim, sog' bo'ling» qosıǵın aytıp úyreniń.

ONAJONIM, SOG' BO'LING

M.Dadaboyev sózi hám muzikası

Ortasha

1. Meh-ri dar-yo

o-na, siz, so'z-la-ri dur - do-na-siz. Eng a-ziz ham-

xo-na, miz, o- na-jo-nim, sog' bo'-ling, nur-ja-ho-nim,

sog' bo'-ling,

2. Haq ka-lo-min so'z-la-gan, al-la ay-tib
kuy-la-gan, Biz-ni do-im
o'y-la - gan, o - na - jo - nim, sog' bo'- ling,
so - ya - bo - nim, sog' bo' - ling.

BAQSÍ NAMALARÍ HAQQÍNDA RÁWIYATLAR

Ayırımlı baqsı namalarınıń payda bolıwı jóninde xalıq awizeki dóretiwshiliginde ráwyiatlar bar. Kóp namalardıń shıgısı tariyxta bolǵan waqıyalar menen de baylanıslı bolǵan.

Adıñnan. Burında toy-merekelerde tań atqanǵa shekem dástan aytıw úrdis bolǵan. Dástanlardı tún jarپına shekem esitken tıňlawshılar sharshap, uyuqı qısa baslaǵanda, olardıń dıqqatın awdariw ushın baqsılar «Adıñnan» namasın aytqan deydi. Sulıw ırǵaqlarǵa bay bul namanı esitken tıňlawshılar qaytadan qáddin tiklep, janlana baslaǵan. Sol ushın da baqsı namaları ishinde «Adıñnan» namasınıń ornı óz aldına.

Baqsı dástanlarında başlı qaharmanlardıń óz elin, yar-dosların sağınıp aytqan qosıqları usı namaǵa salıp atqarılıtuǵın bolǵan.

Qoshım palwan. Ótken zamanlarda Qoshım palwan degen ataqlı palwan bolǵan. Ol hár waqıt gúreske túser aldında óziniń eń jaqsı kórgen namaśın shertedi eken. Duwtar shertip bolıp gúreske túskende palwanlardı jiǵa beretuǵın bolǵan. Solay etip, Qoshım palwannıń gúreske túser aldındığı shertetuǵın naması «Qoshım palwan naması» bolıp ketken desedi.

Nar iydirgen. Ertede bir qız botası ólgen túyeni sawa almay, ingennen sút shıǵara almay qıynalıp otırǵanın bir baqsı kórip qalıptı. Baqsı dárhال qızdıń qasına kelip duwtarda nama sherte baslaptı. Baqsınıń namasına túye iyip ketip, sút beripti. Mine sol belgisiz baqsınıń bul shertken naması túyeni iydirgeni sebepli «Nar iydirgen» bolıp atalıptı desedi.

Suw serper. Dárya boyında bir-birine suw serpip oynap atırǵan bir topar qız-jigitlerdi kórgen bir baqsı, olardıń oynaǵan oyınına qosıp duwtarda nama shertipti. Bul nama sońgılıǵında xalıq arasına «Suw serper» degen at penen tarqalıptı desedi.

(Qallı Ayimbetovtıń «**Xalıq danalığı**» kitabınan)

- ?! 1. «Gárip Ashıq» dástanının alıngan úzindiniń mazmunıń sóylep beriń.
 2. «Onajonim, sog' bo'ling» qosıǵınıń avtorları kim?
 3. «Baqsı namaları haqqında ráwiyatlar»dıń mazmunıń sóylep beriń.

5-6-sabaqlar. BÁHÁR MÁWSIMI QOSÍQLARI

Xalqımızdınıň jıl ayları hám máwsimlerine baylanıslı ótkeriletuğın salt-dástúr jırları bar. Máselen, gózzal báhár paslında Nawız bayramı keń türde belgilen- gen, lala seyili hám de diyqanshılıq jumıslarınıň baslaniwı menen baylanıslı «Shox moylar» dástúri ótkerilgen. Sonday-aq, gúz paslında jiyin-terim ju- misları alıp barılǵan bolsa qıs máwsiminde gesh- tekler uyımlastırılǵan. Xalıq awızeki muzıkalıq dóretiw- shiliginde mine, usı sıyaqlı máwsimge tikkeley bayla- nıslı qosıqlar da payda bolǵan.

NAWRIZ BAYRAMI QOSÍQLARI

Gózzal báhárdı bayramlar máw- simi dep ataydı. Sebebi, bul máw- simde Nawız, yaǵniy jańa jıl bay- ramı keń türde belgilenedi. Nawız bayramında qosıqlar aytıladi, qız- jigit aytısları hám hár túrli qızıqlı oyınlar ótkeriledi. Sonday-aq, bul bayramda báhár ósimlikleri ósip shıǵıwına baylanıslı aytılıtuğın ayriq- sha qosıqlar da bar. Máselen, baysheshek hám binafshalardınıň ashılıwı shadlıq sezimlerin oyatqan hám de bul sezimler qosıqlarda sáwlelengen. Bul jaǵdaydı baysheshek haqqındaǵı qosıqlarda kóriwge boladı. Baysheshek Nawızdıń derekshisi esaplanǵan, sebebi onıń ónip-ósip shıǵıwı Nawız kúnine tuwrı keledi. Sol sebepten óspirim balalar baysheshekti

qır-dalalardan tawıp kelip, ol haqqında shadlıq qosığın
úyme-úy júrip aytıp, awıl adamlarına jetkergen.

BOYCHECHAK

Ózbek xalıq qosığı

Shoq

Boy-che-cha-gim bog'-lan-di, qo-zon to'- la ay- ron -dir,
 Ay-ro-ning-dan ber-ma-sang, qo- zon-la - ring vay-ron-dir.
 Qat - tiq yer-dan qaz-lab chiq-qan boy - che-chak, yum-shoq yer-dan
 yu-gu-rib chiq-qan boy- che-chak. Boy-che-chak-ni tut- di - lar,
 tut yo -g'och - ga os - di - lar, qi - lich bi - lan
 chop-di - lar, bax - mal bi - lan yop -di - lar.

Nawrız kúnleri shadlıq sezimlerine tolı saz-namaları da shertilgen. Mine, sonday eski namalardıń ayırim-ları biziń dáwirimizge shekem jetip kelgen. Atap aytqanda, «Bahor keldi», «Lola» sıyaqlı ózbek xalıq qosıqları usılar qatarına kiredi.

BÁHÁR KELDI

Ózbek xalıq qosığı

Asıqpay

Ba-hor kel-di, o - chil -di gul- lar har yon- da,
 Bul-bul-lar say - ra - sha - di u yon- bu yon- da.

KELDI NAWRÍZ BAYRAMÍ

**Gúlnara Nurlepesova sózi
Allegro**

Ulbiybi Abdullaeva muzikası

Kel-di Naw-riz bay-ra-mí
Álem gúldey jay-na-dí. Sán sal-ta-nat dú- zep- ti Gá-rez-siz-lik
ma - y - da - ni Ke- liń dos- lar oy- na- yiq
Gúl-dey bo- lip jay- na- yiq
xal-qim menen Naw-riz-di shad-la - ni - sip toy- la- yiq.

Báhár máwsiminde qırlarda hám taw janbawırlarında lala gúller ashılıp, tabiyat kórinisleri jáne de gózzal-lana baslaydı. Usınday kúnlerde bazı xalıqlar «Lala seyili» bayramın ótkergen. Jaslar, óspirim balalar taw janbawırlarına seyilge shıǵıp, qushaq-qushaq lalalar tergen, olardı qońsı-qobalarǵa, aǵayin-tuwǵanlarǵa úlestirgen hám lala haqqında qosıqlar aytıp, hár túrli oyınlar oynaǵan.

LOLA

Ózbek xalıq qosığı

Quwnaq

Lo - la, lo - la, lo - la - jon, o'ssar jo - ying da - la - da,
Lo - la, lo - la, lo - la - jon, chi-da-ding-mi ja - la - ga,

Yur, sa-yil-ga bo-ray-lik, lo-la-lar-ni ko'-ray-lik,
Qu-cho-g'i-miz to'l-di-rib lo-la-gul-lar te-ray-lik.

Gózzal báhár máwsimi kompozitorlarımız dóretken nama hám qosıqlarda da sáwlelengen. Atap aytqanda, ataqlı ózbek kompozitori Yunis Rajabiy dóretken «Bahorim» namasında, sonday-aq, qaraqalpaq kompozitori Keńesbay Abdullaevtiň «Báhár» atlı qosıǵında báhár paslı menen oyanǵan názik sezimler kórsetilgen.

BAHORIM

Ortasha tez

Yunus Rajabiy muzikası

QARLÍGASH

Máten Seytniyazov sózi
Janlı, tez

Ańsatbay Qayratdinov muzikası

Há qar-li-ǵash,

qar-li-gash. Qan-day su-liw qa-na-tiń Se-niń su-liw - li - góń - di Kór-se-tip te
tur a - tiń Qa-góip, qa-góip qa-nat - ti Diń ha-wa-ǵa u-sha-sań
E - min er - kin say- ran-lap Kók - ti shar - lap qu - sha-sań

Há qarlıgash, qarlıgash Seniń sulıwlığıńdi,
Qanday sulıw qanatıń, Kórsetip te tur atıń.

N a q i r a t i :

Qaǵıp, qaǵıp qanattı,
Diń hawaǵa ushasań,
Emin-erkin sayranlap,
Kókti sharlap qushasań.

Berilgen ses qatardı anıqlań. Nota dápterińizge turaqlı seslerdi yarımlıq nota, turaqsız seslerdi bolsa sherek notalar menen jazıń.

I II III IV V VI VII VIII

I II III IV V VI VII VIII

- ?! 1. Báhár máwsimine arnalǵan qanday qosıqlardı bilesiz?
 2. "Bahor keldi" qosıǵınıń tiykarǵı tayanış perdesin aniqlań.
 3. "Qarlıqash" qosıǵın yadlań.

7–8-sabaqlar. BÁHÁR ELSHILERI HÁM TÁBIYAT

Ózlerińizge belgili, xalqımız ázelden láylek, tırna, qarlıqash siyaqlı quşlardı báhár elshileri sıpatında qádirlep keledi. Sebebi bul quşlardıń ushıp keliwi jaqsı kúnlerden «dárek» bergen. Máselen, erte báhárde láylekti kóriw baxıt alıp keledi delinse, láylek ushıp kelgen tárepten kóringen adam awılǵa qut-bereke keltiredi dep isengen. Sonlıqtan, erte ushıp kelgen tırna erte báhárden dárek berse, tómenlep ushqan tırna ırısqı-nesiybeniń mol boliwın ańlatqan hám taǵı basqa¹.

ARG'AMCHI

Aqırın

Naqarot:

Ar- g'am - chi, gi - lam - chi, ar-g'am- chi, gi- lam - chi,
 Band

Tur - na de- sam tu - rum - li, keng da - la - ga qo'- nim- li.

Ózbek xalıq qosığı

¹ Navro'z. Tuzuvchilar: T. Mirzayev, M. Jo'rarev. Toshkent; Fan, 1992. 85 – 90-b.

Tur-na-lar uch-sa past-lab riz-qing ke-lar u-num-li.
Naqarot:
Ar-g'am-chi, gi-lam-chi, ar-g'am-chi, gi-lam-chi,

Balalar quslardıń ushıp keliwin intizarlıq penen kútedi. Sebebi, quslar issı kúnlerdiń baslanıwınıń da «xabarshısı»da. Sol sebepli, máselen, láylek ushıp kelgenin kórgen balalar «Laylak keldi» qosıǵın aytqan hám ol haqqında úlkenlerdi de xabardar etiwge asıqqan:

Laylak keldi, yoz bo'ldi,
Qanoti qog'oz bo'ldi,
Dala-dashtlar qulf urib,
Daryo bo'yı soz bo'ldi...

Geyde qorazlardıń qońırawday dawısları da ballardi zawıqlandırıp, olar qorazlardıń «ǵo-qoq»lawına elikley baslaǵan. Usı taqılette qoraz haqqında qosıqlar payda bolǵan.

QICHQIR, XO'ROZIM

Ózbek xalıq qosığı

Shadlı

Qich-qir, xo'-ro-zim, qich qir,
Bo-la-lar uy-g'on-sin, hey!
Bog'-lar, o'r-mon,

Qichqir, xo‘rozim, qichqir, xo‘rozim,
Bolalar uyg‘onsin.
Bog‘lar, o‘rmon, tepalarda
Lolalar ochilsin.

Qichqir, xo‘rozim, qichqir, xo‘rozim,
Tonglar yorishsin.
Tong havosi, quyoshidan
Bolalar quvonsin.

BULBULCHA

△
M. Qo‘sboqov sózi

M. Nasimov muzikası

Áste

Musical notation for the song 'Bulbulcha' by Áste. The lyrics are:

O‘- zing kich-ki - na, o - vo - zing yax - shi.

Qa - ni, bul - bul - cham, bir say - rab ber - chi.

Qa - ni, bul - bul - cham, bir say - rab ber - chi.

May - li, o'r - toq - - jon, May - li, say - ray - man.
Ko'm-ko'k bo-g'ing - da u - chib yay-ray - man.

O'zing kichkina,
Ovozing yaxshi.
Qani, bulbulcham,
Bir sayrab ber-chi.

Mayli, o'rtoqjon,
Mayli, sayrayman.
Ko'm-ko'k bog'ingda
Uchib yayrayman.

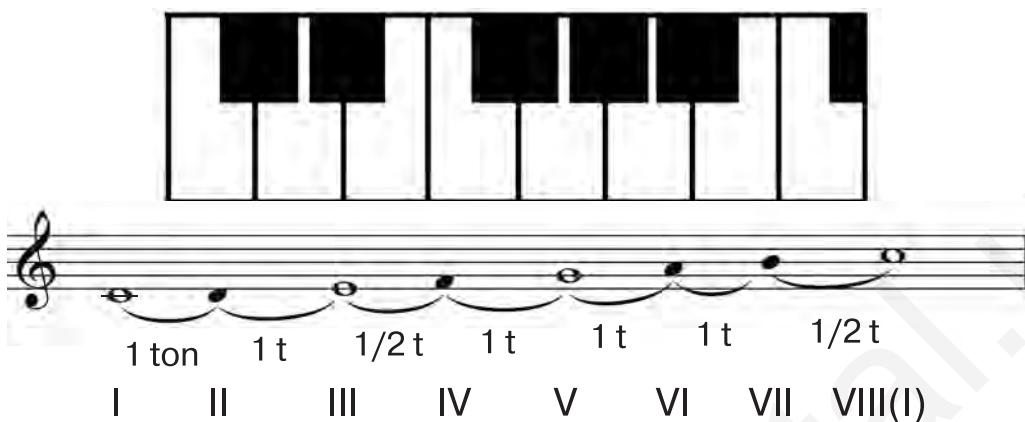
Shirin bulbulcham,
Kuylayver chaq-chaq.
Tinglab qo'shig'ing
Dillar xushchaqchaq.

Mehnat qilbsan,
Ekibsan gullar.
Gulni sevamiz
Bizlar — bulbullar.

TON HÁM YARÍM TON

Muzikalıq sesler bir-birinen túrli qashıqlıqta jaylasadı. Olardıń arası ton hám yarım ton menen ólshenedi. Bunda ton 2 yarım tonlıqqa teń, yaǵníy 2 yarım ton 1 tondı quraydı. Máselen, do-major ses qatarında yarım ton aralığı «mi» hám «fa», «si» hám «do» sesleri arasında júzege keledi. Ton hám yarım tonlıqtı anıq kóz aldımızǵa keltiriwimiz ushın pianinonıń klavishlarına qaraymız.

Ortasında qara klavisha bolğan eki aq klavishaniń aralığı 1 tonǵa teń boladı.

Kerisinshe, arasında qara klavishi bolmaǵan eki aq klavishtıń qashıqlıǵı yarım tonǵa teń boladı.

Yarım ton aralığındaǵı seslerdi aytqanda dawista yarım «qádem» taslaǵan bolamız, yaǵníy dawısıńızdı qıyaldayǵana joqarı kóteresiz yaki páske túsiresiz. Demek, yarım ton aralığındaǵı sesler bir-birine júdá jaqın jaylasqan boladı.

Nota mísallarındaǵı qaysı sesler arasında yarım tonlar júzege keliwin aniqlań:

a)

b)

d)

1. Quslar haqqında qanday qosıqlardı bilesiz?
2. «Bulbulcha» qosıǵınıń tiykarǵı tayanış perdesin aniqlań.
3. «Bulbulcha» qosıǵın yadlań.

9-10-sabaqlar. ALÍMJAN XALIMOV

Alimjan Xalimov

Ózbekstan xalıq artisti, kompozitor hám dirijyor, belgili ustaz Alimjan Xalimov házirgi zaman qaraqalpaq professional muzikasınıń tiykarın salıwshılar-dıń biri.

Alimjan Xalimov 1912-jılı Buxara qalasında ataqlı qosıqshi Xalim Ibadov shańaraǵında tuwıldı. 1958-jılı Tashkent mám-leketlik konservatoriyasın pit-

kergen A. Xalimov qaraqalpaq professional muzikasın rawajlandırıwǵa úlesin qosıw maqsetinde Tashkentten jiberiledi. OI tez arada qaraqalpaq kórkem mádeniyatı menen tanısadi. Bunda oǵan qaraqalpaq jıraw-baqsıları, jazıwshi, shayır hám dramaturgleri jaqınnan járdem beredi. Ásirese, Japaq baqsı Shamusatovtıń miyneti úlken boldı. Keyin ala olar birgelikte «Aygúl-Abat», «Aral qızı», «Súymegenge súykenbe» dramalarına muzıka jazadı.

Talantlı kompozitor birinshilerden bolıp dúnayajúzilik professional muzikası úlgisindegi janrlarda qaraqalpaqsha shıǵarmalar dóretti. Máselen, «Qaraqalpaqstan» kantatası, «Qırıq qız» simfoniyalıq poeması, «Qaraqalpaqsha rapsodiya»sı «Qaraqalpaqsha syuita»sı, skripka hám fortepiano ushın pyesaları bunıń ayqın dálili bola aladı. Sonday-aq, A.Xalimov

xalqımız tárepinen súyip tı́nlanatuǵın kóp ǵana qosıq-lardıń avtorı.

ALMA

Nawız Japaqov sózi

Alimjan Xalimov muzıkası

Allegro

Baǵ - i - shin - de tur al - ma, Dey-di o - ni ma zali - li

Qol - di soz- sam al - ma - óga, Bol - may - man-ba ja - za - li?

Kóz al - dım - da kún sa - yın, Me - ni ó - zi - ne tar - ta - di

Kór - gen sa - yın al - ma - ni Mu - hab - ba - tim

1. ar - ta - di 2. ar - ta - di

KAPALAK VA KAMALAK

N. Narzullayev sózi

N. Norxo'jayev muzikasi

Shadlı

Gul - ga qo' - nib ka - pa - lak.

qa-no- ti - ni o'y - na - tar. Ko'k- da chaq-nab ka-ma - lak,

yet - ti rang-da raqs - e - tar Gul - ga Ka - pa -

lak - jon, ka - pa - lak, sen ham men - day sho'x - mi - san?

Uy - da yol- g'iz o'l - ti - rib, Ze-ri-kish-ga yo'q - mi-san?

Ka - pa, Ze - ri - kish - ga yo'q- mi - san?

Gulga qo'nib kapalak,
Qanotini o'ynatar.
Ko'kda chaqnab kamalak,
Yetti rangda raqs etar.

Kapalakjon kapalak,
Sen ham menday
sho'xmisan?
Uyda yolg'iz o'ltilrib,
Zerikishga yo'qmisan?

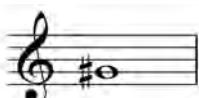
Alteraciya belgileri

Muzıkada alteraciya degende biz seslerdi ózgertti-riwdi túsinemiz. Demek, tiykarǵı seslerdiń kóteriliwi hám páseyiwi alteraciya dep aytiladi. Alteraciya tómendegi belgiler arqalı ańlatılıladı:

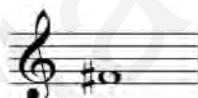
Diyez # – sestiń báleñtligin 0,5 tonǵa kóteredi;

do-diyez

sol-diyez

fa-diyez

Bemol ♭ – sestiń báleñtligin 0,5 tonǵa túsiredi;

mi-bemol

si-bemol

Bekar ♯ – kóteriw hám páseyttiriw belgilerin biykar etedi.

fa-diyez fa-bekar

si-bemol si-bekar

1. «Alma» qosığınıń avtorı kim?
2. Kompozitor A.Xalımov dóretiwshiligi haqqında aytıp beriń.
3. «Kapalak va kamalak» qosığın yadlań.

TÓRTINSHI SHEREK

XALÍQ SAZ-ÁSBAPLARÍ

1-2-sabaqlar. TARLÍ SAZ-ÁSBAPLAR

Ózbek hám qaraqalpaq xalıq saz-ásbaplarin úsh túrge bólip qarawǵa boladi:

- A. Tarlı ásbaplar;
- B. Úpleme saz-ásbapları;
- C. Urma saz-ásbapları.

Tarlı saz-ásbaplarda ses shıǵarıw ádisleri túrlishe. Máselen, duwtar hám dombıra sazları shertiledi. Tanbur tarları bolsa kórsetkish barmaqqa kiyiletugın arnawlı úskene – «noxun» (metaldan islenedi) járdeminde shertiledi.

Duwtar

Tanbur

Qanun ásbabı da barmaqlarǵa kiyiletuǵın arnawlı noxun járdeminde tırnap shertiledi.

Qanun

Qashqar rubabı, awǵan rubabı, ud siyaqlı saz-ásbaplar mizrab (mediator) járdeminde shertiledi.

Qashqar rubabı

Awǵan rubabı

Ud

Ud

Tarlı saz-ásbaplardı arnawlı tartqışh (kámansha) járdeminde de shertiw mümkin. Sato, girjek, qobız – mine, usınday tarlı-tartqışhlı ásbaplardan sanaladı.

Girjek

Sato

Qobız

Chań saz-ásbabı eki shóp járdeminde urıp hám tırnap shertiledi.

Chań

Qádirli balalar!

Eger itibar bergen bolsańız qobız, duwtar, rubab, girjek hám chań quşaǵan burınnan ózlerińge tanıs saz-ásbaplarınıń atların bilesiz. Onıń sebebi bul sazlar basqa da shıǵıs xalıqlarında sonıń ishinde, qaraqalpaqlarda da gezlesedi. Biraq, bul sazlar hárbir xalıqta milliy ózgeshelikke, yaǵniy, ózinshe kóriniske, tembrge, dúziliske iye bolıp keledi. Máselen, qaraqalpaqsha qobız sırtqı kórinisine qaray eki túrge bólinedi. Dástesi menen shanaǵı bir tutas jonıp islengen birinshi túri. Dástesi menen shanaǵı bólek soǵılıp, bir-birine kiygizilip shertiletuǵın ekinshi túri qurama qobız jiyi gezlesedi.

Qobız

Yusupov ta óziniń «Qobız» atlı qosıǵında:

Qaytqan ógazday óańqıldaǵan únińe,
Shadlıq quyǵan jańa turmıs dúnysi, – dep táriyip-
legen edi.

Qobızdıń dúzilisi

1. **Bası** – eki qulaq jaylasatuǵın jeri;
2. **Sabı** – eki tar ótip, barmaq basatuǵın jeri;
3. **Shanaǵı** – ses shıǵatuǵın, ishi quwıs gewdesi;

4. **Quyrıǵı** – shanaqtıń teri menen qaplanǵan bólegi. Ol jırawlar tilinde bóri tumsıq yamasa quş tumsıq dep ataladi;

5. **Tiyek** – shanaqtıń teri menen qaplanǵan bólegi ústinde jaylasqan, eki tardı kóterip turatuǵın bir bólek suwqabaq bólegi;

6. **Tartqısh** – qobız tarlarına kese júrgizilip ses shıǵaratuǵın, qıl tartılǵan shıbıq (kámansha).

Qaraqalpaq

duwtarı – alqımina

súyekten qoyıp, naǵıs oyılǵanlıq-

tan, alamoynaq duwtar degen at

alǵan. Qaraqalpaqsha duwtardıń da 2 túri bar. Biri — qazba, biri — qurama (yamasa qabırǵalı) duwtar. Dawısı sıńgırlap shıǵatıǵın qazba duwtar sazendelerdiń saz shertiwine ásirese, qolaylı bolsa, gúmbırlegen dawısqa iye qurama duwtar baqsılardıń qosıq namaların atqarıiwına júdá qolaylı.

Ózbekshe «Ajam II (taronasi)», qaraqalpaqsha «Gulpaq» hám «Tolgaw» namaların tıńlap, qaysı saz ásbabında atqarılǵanlıǵın aniqlań.

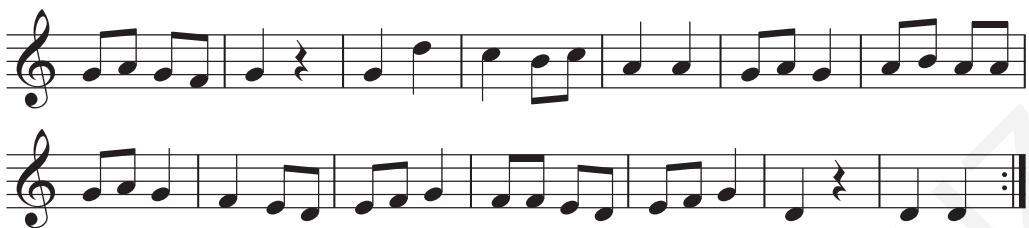

Qaraqalpaqsha duwtar

AJAM II (taronasi)

Ortasha tez

ĞULPAQ

Qaraqalpaq xalıq naması

Ortasha

TOLĞAW

Qaraqalpaq xalıq naması

Tez

AQ QOYAN

Galim Seytnazarov sózi

Gayip Demesinov muzikası

Jeńil, tez

The musical score consists of six staves of music. The lyrics are written below each staff. The first staff starts with 'Aq-qo-yan-aw aq-qo-yan'. The second staff starts with 'a-la-yin'. The third staff starts with 'wil-la-yin'. The fourth staff starts with 'a-la-yin'. The fifth staff starts with 'wil-la-yin'. The sixth staff starts with 'Qa-sha ber - me qı- ya- gó'. The music features eighth-note patterns and rests.

Aq-qo-yan-aw aq-qo-yan U-zin qu-laq saq qo-yan Toq-ta us-lap
Qa-sha ber-me qı-ya-gá OI ó-zi-ńe kóp zi-yan

a-la-yin Sóy-tip ot-jem sa-la-yin A-lip ba-rip úyim-de Jaqsılap qara-

wil-la-yin A --- A - Toq-ta us-lap

a-la-yin Sóytip ot-jem sa-la-yin A-lip barip úyim-de Jaqsılap qara-

wil-la-yin Aq qo-ya-naw aq qo-yan U - zin qu-laq saq qo- yan

Qa-sha ber - me qı- ya- gó OI ó - zi - né kóp zi-yan.

Aq qoyan-aw aq qoyan,
Uzin qulaq saq qoyan,
Qasha berme qoyaǵa,
OI ózińe kóp ziyan.

Toqta uslap alayın,
Sóytip ot-jem salayın,
Alip barip úyimde,
Jaqsılap qarawillayın.

QOBÍZ HAQQÍNDA RÁWIYAT

Qorqit ata (shama menen VIII–IX ásirler)

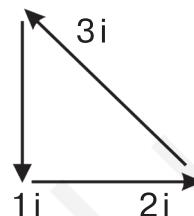
Qorqit ata aágashtan qobız soǵıp, saz shertiwdi árman etipti. Kóp aágashlardı jonıp islese de, nátiyje shıqpaptı. Qorqit atanıń aágash jonıp otır-ǵanın shaytanlar kórip, oǵan «qobızıńdı kórset» dese de, ol kórsetpey jasırdı. Sóytip, Qorqit ata toǵaydan shıǵıp baratırǵan kisi qusap, putalıqqa jasırınıp, shaytanlardıń sózin tińlaptı. Shaytanlar ol haq-

qında: «Qorqit ata ájayıp isti baslaǵan eken. Biraq, aqırına jetkere almaptı. Eger de ol toǵaydaǵı dońız súykenip quwraǵan jiyde aágashınan qobızdı jonsa, onnan tostaǵan shıǵarsa, tostaǵandı baqırawıq túyenin Moyın terisi menen qaplasa, oǵan kisnewik attıń quyriǵınan alıp qıl taqsa, qumlıqta, tawda ósetuǵın sasiq quwraydıń shiresinen alıp qılǵa jaqsa, góne qabaqtan jonıp tiyek salsa, júdá shıqqısh ásbap bolar edi». Bul sózlerdi esitken Qorqit ata dárhali zine qaytip, shaytanlardan esitkenindey etip saz-ásbap islegen eken. Qorqit ata qobızda hár túrlı ájayıp namalardı shertip, onıń járdeminde qosıqlar aytıp júre beripti. Mine, sol-sol eken, Qorqit ata qobız shertetuǵın, termeler, tolǵawlar hám dástanlar aytatuǵın jırawlardıń piri bolıptı.

(Qallı Ayimbetovtın «Xalıq danalığı» kitabınan)

3/4 ólshemi

3/4 ólshemi ortasha tempte atqarılatuǵın muzikalıq shıgarmalarda qollanılıdi. Bul ólshemniń joqaridaǵı «3» sanı bir takt ishinde úsh úles bar ekenligin, tómendegi «4» sanı bolsa sol úleslerdiń hárbiriniń shereklik notaǵa teń ekenligin ańlatadı. Bul jerde úsh úlestiń birinshi úlesi kúshli, ekinshi hám de úshinshi úlesleri kúshsiz bolıp keledi.

3/4 ólshemine dirijyorlıq etkende oń qol háreketi tómendegishe boladı: «1 i» degende – qol joqaridan páske túsedı, «2 i» degende – qol pásten ońga háreketlenedi hám «3 i» degende – ońnan joqarıǵa kóteriledi.

- ?** 1. Ózbek hám qaraqalpaq xalıq saz-ásbapları neshe toparǵa bólinedi?
- 2. Uriп shertiletuǵın tarlı ásbaptıń atın aytıń.
- 3. 3/4 ólshemine dirijyorlıq qılıń.

3-4-sabaqlar. ÚPLEME SAZ-ÁSBAPLARI

Dástúrlik xalıq bayramlarının, seyillerin hám toy-merekelerin kárnay-sırnay, dáp jáne naǵaralarsız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Sebebi, bul saz-ásbapları shadlı kúnlerdiń derekshisi sıpatında xalıqtıń ruwxıy turmısınan orın algan.

Sırnay (surnay)

Kárnay

Bulardan tisqarı jáne nay, qosnay, sibizǵı, bala-
man, shinqobız siyaqlı úplep shertiletuǵın saz-ásbap-
ları da bar.

Shinqobız

Nay

Qosnay

Sibizǵı

Balaman

➊ Úpleme saz-ásbaplarında namalar tıńlań.

CHAMANDAGUL**Ózbek xalıq qosığı****Shadlı**

Chamanda-gul o-chi-lib-di-yo cha-kang-ga taq,
cha-kang-ga. Biz-ning hov-li yo'-lin-giz,
chin-ni bax-mal to'-nin-giz, Chamanda-gul
o-chi-lib-di-yo cha-kang-ga taq, cha-kang-ga.

BAHOR**Z. Egamberdiyeva sózi****Sh.Yormatov muzıkası****Áste**

Bir bi - ri - ga ye - tol - may Soy - lar cho - pib
char - cha - di. Qu - von - chin ber - ki-tol - may, Qush-lar ham cha -
pak chal - di. cha - pak chal - di. Qu - yosh ham bu - lut
bi - lan O'y-nay - di be - kin ma - choq Qo - lish - may tur -

The musical score consists of six staves of music for voice and piano. The lyrics are written below each staff in Romanized Uzbek. The lyrics are:

na - lar - dan. U - cha - yap - Miz ar-g'im-choq. Bo-dom gul-la -
sa bir - dan. Ko'rib hay - ron qo - la - man, Bu-vim - dan eng
bi - rin - chi Men su-yun-chi o-la - man, o - la - man.
Xur-sand bo'-lib da - raxt - lar, Qo' - lin ko'k-ka cho' - za - di.
Qal-dir- g'och qayt-gan payt-lar, Me-ning bo' - yim o' - sa - di,
bo' - yim o' - sa - di. Bir - bi - ri - ga ye - tol - may,
Soy - lar cho - pib char - cha - di, Qu - von - chin ber -
ki - tol - may, Qush-lar ham cha-pak chal - di, cha-pak - chal - di

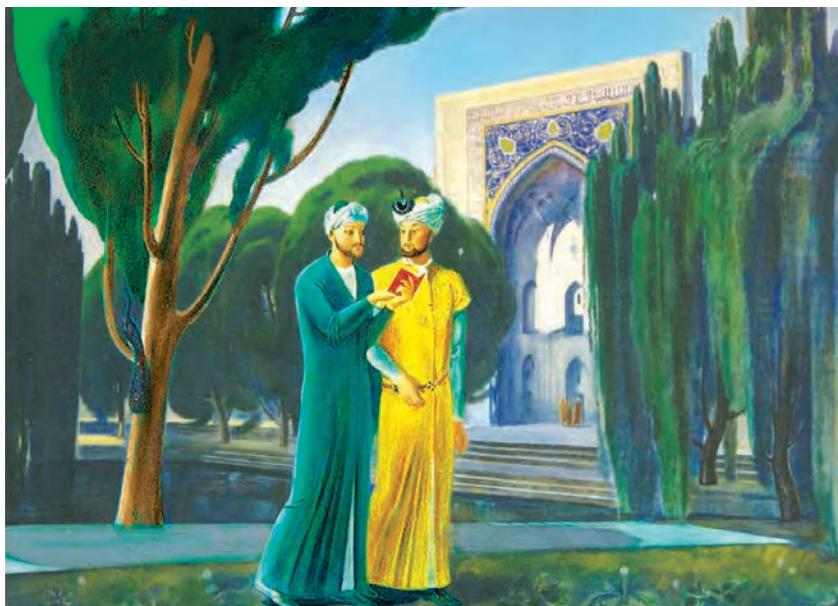
NAY HAWAZÍ

Sultan Xusayn Bayqara kóp waqtin ań awlaw menen ótkerer eken. Kúnlerden bir kúni ol ań awlawda júrip júdá sharshaptı. Shatırına qaytip: «Men uyqılamaqshıman!» – depti. Heshkim úndemepti. «Men uyqılamaqshıman!» – depti jáne. Heshkimnen saza shıqpaptı. «Men uyqılamaqshıman!», – depti jáne Xusayn Bayqara. Xızmetkerleri oyaq-buyaqqa juwırıp sharap ákelse, ishpepti, kánizlerden kirgizse sultan quwıp salıptı. Sárdarlar sultandi uyqlılatamız dep ózlerin otqa-shoqqqa ursa da, qollarınan hesh nárse kelmepti.

Sultan gázeplenip, ashıw menen atına minipti de, qaytqanımsha sharasin tappasańız, hámmeńizdi darǵa asaman, dep jáne ań awlawǵa shıǵıp ketipti. Wázirler oylay-oylay, bul mashqalani házireti Nawayıdan basqa hesh kim sheshe almaydı, dep shayırǵa shabarman jiberipti. Nawayı jumısım kóp, dep ańǵa shıqpaǵan edi. Shabarman barıp Nawayıǵa bar gáptı aytipti. Nawayı gáp nede ekenligin dárriw ańlap, Nayshi baba degen ataqlı nayshını ózi menen birge alıp, Xusayn Bayqaraniń aldına barıptı. Awxananıń ortasına qurılǵan «Sultan otaw»ǵa nayshını kirgizip jiberip, ózi basqa bir otawǵa jaylasıptı. Nayshını kórgen Xusayn Bayqara quwanıp ketip:

– Men jaqsı kórgen namanı shert, bir dem alayın, júdá talıqtım, – depti.

Nay tilge kirip bozlaǵan eken, sultan uyqıǵa ket-kenin bilmey de qalıptı. Tań atar aldınan nay jáne

«Alisher Nawayı hám Xusayn Bayqara»
Xudojnik **Sadulla Abdullaev**.

tilge kiripti. Sultan uyuqidan tetik oyanıptı. Xızmetkerlerinen soraptı:

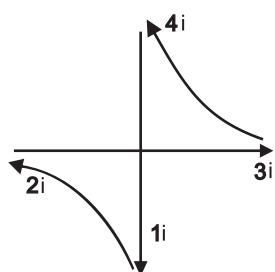
- Nay sesti menen uyqılap, nay sesti menen oyanıwımdı kim taptı? Ayt, sıyılıqlayman.
- Házireti Nawayı, - dep juwap beripti xızmetker.
- Dostım Alisher? Qáne ol, tez kelsin, - dep蒂 Sultan Xusayn quwanıştı qoynına sıymay.

Sultanniń jasawılları Nawayıǵa bul xabardı jetkerip, Xusayn Bayqara shaqırıp atırǵanlıǵın aytıptı.

- Bárekella! Raxmet! Keshe-kúndız bereketim ózińseń, dostım, - dep Xusayn Bayqara Nawayını izzet-húrmet penen qarsi alıptı.

4/4 ólshemi

4/4 ólshemi gimn, qosıq, marsh hám basqa muzikalıq shıgarmalarda qollanılıdı. Bul ólshemniń joqarğı «4» sanı bir takt ishinde tórt úles bar ekenligin, tómendegi «4» sanı bolsa sol úleslerdiń hárbiriniń shereklik notaǵa teń ekenligin ańlatadı. Bul jerde tórt úlestiń birinshi úlesi kúshli, ekinshi úlesi kúshsiz, úshinshi úlesi sál-ǵana kúshli hám de tórtinshi úlesi kúshsiz bolıp keledi.

4/4 ólshemine dirijyorlıq etkende oń qol háreketi tómendegishe boladı: «1 i» degende – qol joqarıdan páske túsedı, «2 i» degende – qol shepke háreketlenedi, «3 i» degende – ońǵa hám «4 i» degende – joqarıǵa kóteriledi.

5–6-sabaqlar. URMA SAZ-ÁSBAPLARÍ

Ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń mádeniy tariyhində dáp, naǵara, dawıl, qayraq, zang quşaǵan birqansha urma saz-ásbapları payda bolǵan. Bul saz-ásbaplarında ayrıqsha kórkemlik áhmiyetke iye ritmikalıq dásler (usillar) shertilgen hám de dáslerdi shertiw arqalı basqa saz-ásbaplarǵa qosılǵan.

«Dás» sózi parsı tilinen alınǵan bolıp, onıń mazmunında ózgermey tákirarlanıp turıwshi ritmikalıq dúzilme (formula) hám usı tiykarda namaniń atqarılıw tezligin basqarıp turıw túsiniledi. Hár túrli urmali ásbaplarda shertiletuǵın ritmikalıq dásler (usillar) xalqımız mádeniyatında uzaq ótmishten beri belgili.

Soniń ishinde, bir qálipte tákirarlanıwshi ritmikalıq dásler ertede ótkizilgen ań awlaw barısında awızbirshilikli túrde bir tártip penen ótkeriwge xızmet qılǵan bolsa, toy-mereke, seyil hám basqa da xalıq bayramlarına kóterińki ruwx baǵışlaytuǵın áhmiyetli faktorlardan biri bolǵan.

Dáp

Naǵara

Qádirli balalar!

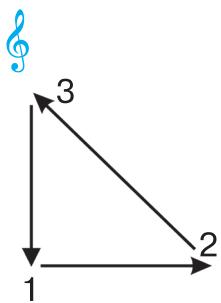
Joqarida aytılǵan sırnay, nay, balaman, shıñqobız sıyaqlı úplep shertiletuǵın saz ásbapları hám dáp sıyaqlı qaǵıp shertiletuǵın urmalı saz-ásbaplardıń ózgeshe túrleri qaraqalpaq xalqında da házirgi künde keń qollanılıdı. Máselen, sırnaydıń qamıs sırnay, saz sırnay quşaǵan túrleri bar.

Ótmishte qaraqalpaqlar arasında jawingerlik yama-
sa jarshi (jar salıwshi) saz-ásbapları sanalǵan kár-
nay, sırnay, shındawıl, dabıl, naǵara sıyaqlı sazlar da
bolǵan. «Alpamıs», «Qoblan», «Er Shora» quşaǵan
dástanlardaǵı:

Altın kárnay, gúmis sırnay,
Tartıldı maydan ishinde, –
degen qatarlar bunıń ayqın dálili boladı.

 Urmalı saz-ásbaplarında shertilgen namalar-dan tıňlań.

3/8 ólshemi

3/8 ólshemi tez tempte atqarılıtuǵın muzikalıq shıgarmalarda qollanıldı. Bul ólshemniň joqarğı «3» sanı bir taktishinde úsh úles bar ekenligin, tómen-degi «8» sanı bolsa sol úleslerdiň hár-biriniň segizlik notaǵa teń ekenligin ań-latadı.

Bul jerde úsh úlestiň birinshi úlesi kúshli, ekinshi hám de úshinshi úlesleri kúshsiz bolıp keledi.

Dilnur sózi

BOLALIK

X. Hasanova muzikası

Shadlı

Qan-day go' - zal shi - rin - dir bo - la - lik,
 Un-da biz-lar do - i - mo qo - lay - lik.
 Qu - vonch-lar - ga o - lam - ni to'l - di - rib,

Er-tak - lar - da vur-qan - dek bo' - lav - lik.
Qu - yosh ham nur so - char biz - lar - ga,
Sho'x-sho - don o' - g'i - lu qiz - lar -
ga. Os - mon-ning bag'ri - da yay - ray -
lik, bor bo'l - sin bo - la - lik.

Qanday go'zal, shirindir bolalik,
Unda bizlar doimo qolaylik.
Quvonchlarga olamni to'ldirib,
Ertaklarda yurgandek bo'laylik.

Naqarot:

Quyosh ham nur sochar bizlarga,
Sho'x-shodon o'g'il-u qizlarga.
Osmonning bag'rida yayraylik,
Bor bo'lsin bolalik.

Quvontirib ko'zlarni o'ynaymiz,
Tabassumsiz hech kimni qo'ymaymiz.
Biz bor yerda kattalar zerikmas,
Xursand qilib barchani to'yaymiz.

- ?! 1. Qanday urmali saz-ásbaplardı bilesiz?
 2. «Bolalik» qosığın yadlań hám onıń avtorların aytiní.
 3. Tómendegi nota mísalındaǵı kúshli úleslerdi aniqlań.

DÁP (Doira)

Áyyemgi zamanlarda bir mám-lekettiń sawdagerleri sawda is-lew ushın saparǵa shıgıptı. Jolları Shóli Malik degen jerden ótedi eken. Jol júrip, jol júrse de az emes, mol júrip, Shól Maliktiń qaq ortasına barıp qalıptı.

Bir waqtları ógamlagan suwi tawsılıp qalıptı. Suwsızlıqtan izli-izinen sulayıp, jatıp qalıptı. Kúsh-quwat ketip, turıp júriwge dármanı qalmaptı. Kárwanda bir jigit te bar eken. Ol óziniń mesinde qalǵan aqırǵı suwin joldaslarınınıń awızlarına tamshılatıp-tamshılatıp quyıp shıgıptı. Adamlar sál ózine kelipti, báribir, issidan jáne shóllegenlikten jolǵa túsiwge jaramaptı. Sonda baǵanaǵı jigit oylap-oylap, suwdan bosaǵan mesti jarıp, arbanıń dóńgelegine jalpaǵına tartıp baylaptı. Soń quyashqa qaratıp qoyıptı. Dóńgelekke tartılǵan teri quyashta ábden qızǵan soń jigit onı «taka-tum»latıp ura baslaptı. Shıqqan seske ózi quniğıp, jáne qattıraq «taka-

tum»lata beripti. Bara-bara oni sonshelli uradi, ásbaptiń sessti pútkil shólistandi lárzege keltiripti. Hayran qalarlıq bul sesten adamlar ózine keliip, qıymılday baslapti. Olarda kúsh-quwat payda bolıpti. Al ses álemdi jańğırtıp, barxannan barxanǵa¹ ótipti. Shólistanlıqtıń arǵı shetinde ketip baratırǵan basqa bir kárwandaǵıllarıń qulaǵına jetipti. Kárwandaǵılar: «Kárwan apatshılıqqa ushıraptı, bolmasa bunday dawıs shıǵarmaǵan bolar edi. Járdemge shaqırıp atır,

barıwımız kerek», – dep jetip kelipti. Suw berip, apatqa ushıraǵan sawdagerlerdi ózleri menen sawdaǵa alıp ketipti. Sol-sol eken, dáp «baka-baka-bum, takataka-tum» dep ses shıǵara baslawdan adamlarda tetiklik, jedellik, jigerlilik keypi oyanar eken.

(«Ózbek asotirlari, hikmatlari, rivoyatlari» kitabınınan)

¹Barxan – sahralarda samalda kóship jüretuǵın tóbeshik qumlar.

7-8-sabaqlar. KOMPOZITOR ÁBDIREYIM SULTANOV

Ábdireyim Sultanov
(1930–1992)

Ábdireyim Sultanov xalqımızǵa belgili kóp ǵana yoshlı, tásırı qosıqlardıń avtorı. Ol Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem-óner ǵayratkeri, ataqlı kompozitor, dirijyor, belgili ustaz sıpatında keńnen tanıldı.

Á.Sultanov 1930-jılı Shimbay qalasında tuwıldı. Jaslayınan saz-sáwbetke qızıqtı. Úlkeye kele ol Tashkent mámlekетlik konservatoriyasında belgili ustazlardan tálım aldı. Á.Sultanov uzaq jıl-lar dawamında Muzikalı drama

hám komediya teatrınıń bas dirijyorı, filarmoniyalıq orkestrdiń bas dirijyorı, kompozitorlar awqamınıń baslığı lawazımlarında xizmet etti.

Á.Sultanov kópgana janrlarda shıǵarmalar dóretti. Máselen, xor hám orkestr ushın «Bozataw» syuitası, «Qaraqalpaqsha rapsodiya», birqansha dramalarǵa muzikalar, pyesalar, qosıqlar jazdı. Ásirese, onıń ullı qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz qosıqlarına jazǵan dürkin namaları xalqımızǵa keńnen málim. Kompozitor siz áziz balalar ushın arnap «Inime», «Alma», «Sabırdıń ádeti», «Quslar biziń dostımız», «Báhár kel-gende» qosıqların jazdı. Á.Sultanov barlıǵı bolıp 300 ge jaqın shıǵarmalar jazıp qaldırdı.

INIME

Xojabek Seytov sózi

Ábdireyim Sultanov muzikası

Allegro

Suw boyında

i-nim-niń Oy na-ǵa-nı ta-ma-sha Kóp ó-ner-di ó-zin-she
Oy-la-ǵa-nı ta-ma-sha Men shof yorman dey-di ol Sóy-le-ge-ni
ta-ma-sha To-pı-raq-tan gey-de ol Soq-qan bo-lar qa-la-sha.

A - a a a a M - - -
A - - -

YOZ YAXSHI

P. Mo'min sózi

D. Zokirov muzikasi

Ortasha tez

Yoz kezar yashnagan elimda,

Yoz zavqi tilimda, dilimda.

Qushlarim sayrashar, qaynashar,

Buloqlar shivirlar, shildirar:

Yoz yaxshi, yoz yaxshi, yoz yaxshi!

Quyoshday mehnatim qudrati,
Pahlavon xalqimning sur'ati,
Yurtimni bezagan, qaranglar,
Yoz kuyi har yonda jaranglar:
Yoz yaxshi, yoz yaxshi, yoz yaxshi!

 Tómendegi mísaldı 2/4 takt ólshemine dirijyorlıq qılıp, notalarǵa qarap aytıń:

JIYDA

P. Polatov sózi

X. Polatov muzikası

Asıqpay

Jiy - da - jiy - da, jon jiy - da. Chi - lon jiy - da, non jiy - da,
Jon - ga da - vo a - sal - san, do - ri - dar-mon, qon jiy - da.

 Tómendegi mísalda qanday alteraciya belgileri qollanılǵanlıǵın aniqlań:

OLMANI OTDIM

Ózbek xalıq naması

Házildálkek

BEKKEMLEW USHÍN TAPSÍRMALAR

1. Qaysı qatarda «Bayram hám salt-dástúr qosıqları» durıs kórsetilgen?

- a) «Lapar», «Oh, layli», «Qar jawdi».
- b) «Yor-yor», «Kelin salom», «Háwjär».
- d) «Háyyiw», «Yalla».

2. Baqsılar qanday qosıqlardı atqaradı?

- a) Laparlardı.
- b) Dástanlardı.
- d) Háyyiwlerdi.

3. Yaramazan aytımları qashan aytılıdı?

- a) Toy-merekelerde.
- b) Ramazan ayında kún batqanda.
- d) Nárestelerdi uyqılatıw maqsetinde.

4. Ózbek xalıq ayaq oyınları qaysı qatarda durıs kórsetilgen?

- a) «Kamarinskaya», «Gopak», «Bulba».
- b) «Lazgi», «Dilxiroj», «Tanavor».
- d) «Polka», «Mazurka», «Shaǵala».

5. Tómendegi sorawlarǵa tiykarlanıp, kletkalardı toltırın.

1.

				Q				
--	--	--	--	---	--	--	--	--

O

2.

	S					
--	---	--	--	--	--	--

3.

	N			
--	---	--	--	--

4.

				A
--	--	--	--	---

5.

			Y
--	--	--	---

1. Úpleme saz-ásbabı.
2. Úpleme saz-ásbabınıń bir túri.
3. Úpleme saz-ásbabı.
4. Urma saz-ásbabı.
5. Úpleme saz-ásbabı.

BILIP QOYÍN!

1. Qosıq aytqanda bas hám deneni tuwrı tutiń.
2. Qosıq aytqanda demińizdi únemlep isletiń.
3. Qosıqtıń sózlerin anıq aytıń. Bunda únli dawislardı sozińqırap, únsiz dawislardı bolsa qısqa aytıwǵa háreket etiń.
4. Qosıqtıń sózlerin túsinip, onıń mánisine sáykes atqarıń.
5. Kópshilik bolıp qosıq aytqanda basqalardıń da dawısına itibar berip, olarǵa únles bolıp aytıwǵa umtılıń.
6. Qosıq aytqanda yamasa onı úyrenip atırǵanda muǵallimińizdiń kórsetpelerine ámel etiń.

MUZÍKA SÓZLIGI

Aytım – hawaz benen aytılatuǵın barlıq muzikalıq shıǵarmalardıń ulıwmalasqan atı.

Awǵan rubabı – tarlı saz ásbabı bolıp, ol mizrab (mediator) járdeminde shertiledi. Onıń shanaǵı shuqır oyılǵan hám teri menen qaplanǵan boladı. Úlken hám juwan dástesinde tórt baylam perdesi bar. Dástesiniń joqarǵı bóleginde 6 yamasa 7 qosıimsha («xas») perdeleri de boladı. Afgan rubabınıń baslı 5 tarında nama shertiledi. Sonday-aq, onıń qaptal tárepinde 10-11 járdemshi qaptalındaǵı qulaǵında tarları da bolıp, olar jańgırıq xızmetin atqaradı.

Balaman – tut aǵashınan islengen sırnayǵa uqsas saz-ásbabı. Biraq, sırnaydan kishirek, úpleytuǵın jeri sıbızǵıǵa uqsap tilsheli bolıp keledi.

Bastakor – ózbek hám tájik mádeniyatında awizeki professional muzikalıq shıǵarmalar (maqom, ashula, katta ashula hám t.b.)dı dóretiwshi qosıqshi yamasa sázende.

Dáp (ózbekshe – doira yamasa childırma) – urmalı ásbaptıń górdishi (dóńgelegi) júzim, erik yamasa góza aǵashlarından islenip, bir tárepinen buzaw (yaki kiyik, eshki) terisi menen qaplanadı. Dóńgeleginiń ishki tárepine 40 tan aslam temir shıńıldawiqlar taǵıladı.

Duwtar – eki tarlı qaǵıp (tırnap) shertiletuǵın saz-ásbap. Tut, erik yamasa góza aǵashlarından islenedi. Dástesine 13-14 dana jipekten perde baylanadı.

Dombıra – qazaq hám ózbek xalqınıń milliy saz-ásbabı bolıp, duwtar sıyaqlı eki tarlı bolıp keledi. Ózbekshe dombıraniń dástesi perdesiz, qazaqlarda perde baylangan boladı.

Kárnay – mistan islengen úpleme ásbap bolıp, uzınlığı 2 m hám onnan da uzın boliwı mümkin. Onıń almalı-salmalı (jiynalmalı) túrleri de bar. Alıp júriuge ońay boliwı ushın 3 bólekke bólinedi. Kárnayda barmaqlar menen basılatuǵın tesikler bolmaydı. Kúshli hám juwan sesli bolǵanlıǵı ushın, kóbinese «jar salıw» xızmetin atqarǵan. Ansambl quramında shadlıq sezimlerin oyatadı.

Kompozitor (lat.compositor – dóretiwshi, dúziwshi) – Batıs Evropa muzıka mádeniyatında júzege kelgen

muzika dóretiwshili. Tiykarınan, opera, simfoniya, sonata, balet, oratoriya sıyaqlı kóp dawışlı muzika janrlarında shıgarmalar dóretiwshi adam.

Naǵara – ilaydan túbekke uqsatıp islenedi hám jaqsılap otta pisiriledi. Shanaǵı kiyik (yamasa basqa haywan) terisi menen qaplanadı. Naǵaralar gewdesine qaray úlken (dul naǵara), ortasha (kós naǵara) hám kishi (rez naǵara) sıyaqlı túrlerge bólinedi.

Sato – tarlı-tartqıshlı saz-ásbabı. Tut aǵashınan oyıp islengen shanaǵı hám uzın dástesi menen tanburǵa júdá uqsap ketedi.

Sıbızǵı – ápiwayı qamıstan islengen úpleme ásbap. Úpleytuǵın tárepinen juqa tilshe tilingen hám ústi tárepinen barmaq basatuǵın 3 dana tesikshe oyılǵan boladı.

Sırnay – erik yamasa góza aǵashınan oyıp islenedi. Ústi betinde 7, astı betinde 1 dana tesikshesi bar. Sırnayda ayaq-oynınamaları, xalıq arasında keń taralǵan belgili qosıqlardıń namaları hám de maqomlardıń «surnay jolları» oynaladı. Ansambl quramında da sırnay namanıń baslı jolın shertedi.

Tanbur – tarlı saz-ásbabı bolıp, tut aǵashınan islenedi. Uzın dástesinde 16 dana bayamlı perdeleri bar. Shanaǵınıń qaqpagaǵına shópten 4 dana («xos») qosımsha perde jelimlengen boladı. Tanburdıń tarlarınıń sanı 3 ten 6 óga shekem bolıwi múmkin. Házirgi kúnde 3-4 tarlı tanbur qollanıladı. Tarlar noxun járdeminde shertiledi.

Ud – tarlı-qáǵıp shertetuǵın saz-ásbaplardıń eń eskilerinen biri bolıp esaplanadı. Ol tanbur hám

duwtardan óziniń almurt tárizli úlken shanaǵı hám perde baylanbaǵan kelte dástesi menen ayırılıp turadı. Ud sazında 11 tar bolıp, olardıń besewi juplasıp kelse, birewi tómengi juwan ses ornında qollanıladı.

Chań – tarlı-urma saz-ásbabı bolıp, onda barlıǵı bolıp 40 tar boladı. Olardan 13 i úsh jup tarǵa birlesip kelse, bir tarı tómengi juwan tarǵa bólinedi. Házirgi dáwirde qollanılatuǵın zamanagóy chańda úsh qatardan tartılǵan 75 dana tarı bar. Chań tarları eki tayaqsha járdeminde urıp yamasa tırnap shertiledi.

Qanun – tarlı tırnap shertiletuǵın saz-ásbabı bolıp, kórinisinen sháńniń dál ózi. Biraq, chańnan ayırmashılıǵı sonda, onıń aǵashtan islengen qaqpagyınıń belgili bólegi teri menen qaplanıp, onıń ústine tiyek ornatılıp, ishekten 24 dana úshewlik tarlar esiledi.

MAZMUNÍ

Sóz bası	3
Ózbekstan Respublikasınıń mámlekетlik gimni	
A.Oripov sózi, M.Burhonov muzikası.....	4
Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámlekетlik gimni	
I.Yusupov sózi, N.Muxameddinov muzikası.....	6

BIRINSHİ SHEREK Xalıq aytım namaları

1-sabaq. Watanımızdı jırlayımız	8
Ápiwayı muzikalıq formalar. Kuplet forması.	9
2-3-sabaqlar. Xalıq qosıqları. Lapar.	10
Oyijon. Ózbek xalıq lapar-qosiğı	11
Aq terek pe, kók terek? T.Mátmuratov sózi, G.Amaniyazov muzikası.....	12
Hákke qayda?.....	14
Muzikanıń tásırlı bayanlaw usılları.....	15
4-5-sabaqlar. Yalla.....	15
Yallama yorim. Ózbek xalıq yallası.....	16
Shaftoliga savolim. P.Mómin sózi, N.Narxojayev muzikası.....	17
Dás (Usul).....	18
6-7-sabaqlar. Yaramazan dástúri aytımları.....	19
Yaramazan.....	19
Nisholda. R.Tolib sózi, D.Amanullaeva muzikası.....	20
Dinamikalıq belgiler.....	21
8-sabaq. Besik jırları.....	22
Háyyiw balam. Qaraqalpaq xalıq qosığı.....	22
Háyyiw V.Mocart muzikası.....	23
Besik jiri. N.Tóreshova sózi, M.Jiemuratov muzikası.....	24
Háyyiw haqqında ráwyiat.....	26
9-sabaq. Balalar xalıq oyın-qosiqları.....	27
Yomg'ir yog'aloq. Ózbek xalıq qosığı.....	28
Oq terakmi, kók terak. Ózbek xalıq qosığı.....	28
Gúllerim. T.Qabulov sózi, Ó.Allanazarov muzikası.....	29
Lad. Do-major tonallığı.....	30

EKINSHI SHEREK

Xalıq qosıqları hám ayaq oyınları

1-sabaq. Xalıq qosıqları.....	31
Qosıq. Oh, layli. Ózbek xalıq qosığı.....	32
Qánigeler bolamız. Ó.Xojaniyazov sózi, «Jarǵanat» namasına.....	33
Lya-minor ses qatarı.....	33
2-3-sabaqlar. Xalıq ayaq oyınları.....	34
Shaǵala. Qaraqalpaq xalıq oyin-qosığı.....	35
Kamarinsha (Камаринская).....	35
Gopak.....	36
Bulba. Belarus xalıq oyin-qosığı.....	37
Vatan. X. Rahmat sózi, X. Hasanova muzikası.....	37
Tonika.....	39
4-5-sabaqlar. Miynet qosıqları.....	39
Xo'p hayda. Ózbek xalıq qosığı.....	40
Urchuq. Ózbek xalıq qosığı.....	41
Yaxshi bola. P.Mo'min sózi, N.Norxo'jayev muzikası.....	42
Turaqlı hám turaqsız sesler.....	43
6-7-sabaqlar. Toy salt-dástür qosıqları.....	44
Surnay navosi. Ózbek xalıq naması.....	45
Háwjär. Qaraqalpaq xalıq qosığı.....	46
Aq altın. T.Seytjanov sózi, J.Shamuratov muzikası.....	46
Tolqın. S.Xojaniyazov sózi, J.Shamuratov muzikası.....	48
Kulcha non. P. Mo'min sózi, I. Hamroyev muzikası.....	50
Bekkemlew ushın tapsırmalar.....	51

ÚSHINSHI SHEREK

Bayram hám máwsim qosıqları

1-2-sabaqlar. Qis máwsimi qosıqları.....	53
«Qar jawdı» Sh.Seytov sózi, G.Amaniyazov muzikası.....	54
Biz askarmız. I. Rahmon sózi, N. Norxo'jayev muzikası.....	54
Úshseslik	55
3-4-sabaqlar. Baqşishlıq óneri.....	57
Onajonim, sog' bo'ling. M. Dadaboyev sózi hám muzikası.....	58
Baqsı namaları haqqında ráwyiatlar.....	59
5-6-sabaqlar. Báhár máwsimi qosıqları.....	61
Nawrız bayramı qosıqları.....	61
Boychechak. Ózbek xalıq qosığı.....	62
Báhár keldi. Ózbek xalıq qosığı.....	63
Keldi nawrız bayramı. G.Nurlepesova sózi, U.Abdullaeva muzikası.....	64

Lola. Ózbek xalıq qosiğı.	64
Bahorim. Yu. Rajabiy muzikası.	65
Qarlığash. M.Seytniyazov sózi, A.Qayratdinov muzikası.	65
7-8-sabaqlar. Báhár elshileri hám tábiyat.	67
Arg'amchi. Ózbek xalıq qosiğı.	67
Qichqir, xo'rozm. Ózbek xalıq qosiğı.	68
Bulbulcha. M. Qo'chqorov sózi, M. Nasimov muzikası.	69
Ton hám yarım ton.	70
9-10-sabaqlar. Alimjan Xalimov.	72
Alma. N.Japaqov sózi, A.Xalimov muzikası.	73
Kapalak va Kamalak. N. Narzullayev sózi, N. Norxo'jayev muzikası.	74
Alteraciya belgileri.	76

TÓRTINSHI SHEREK Xalıq saz-ásbapları

1-2-sabaqlar. Tarlı saz-ásbaplar.	77
Qádirli balalar!	82
Qobızdıń dúzilisi.	82
Ajam II (taronasi).	83
Ólpaq. Qaraqalpaq xalıq naması.	84
Tolǵaw. Qaraqalpaq xalıq naması.	84
Aq qoyan. G.Seytnazarov sózi, G.Demesinov muzikası.	85
Qobız haqqında ráwiyat.	86
3/4 ólshemi.	87
3-4-sabaqlar. Úpleme saz-ásbapları.	87
Chamandagul. Ózbek xalıq qosiğı.	89
Bahor. Z. Egamberdiyeva sózi, Sh. Yormatov muzikası.	89
Nay hawazi.	91
4/4 ólshemi.	93
5-6-sabaqlar. Urma saz-ásbapları.	93
Qádirli balalar!	94
3/8 ólshemi.	95
Bolalik. Dilnur sózi, X.Hasanova muzikası.	95
Dáp (Doira).	97
7-8-sabaqlar. Kompozitor Ábdireym Sultanov.	99
Inime. X.Seytov sózi, Á.Sultanov muzikası.	100
Yoz yaxshi. P. Mo'min sózi, D. Zokirov muzikası.	101
Jiýda. P. Po'latov sózi, X. Po'latov muzikası.	102
Olmani otdim. Ózbek xalıq naması.	102
Bekkemlew ushin tapsırmalar.	103
Bilip qoyıń!	104
Muzika sózligi.	104

O'quv nashri

Oqilxon Ibrohimov, Kalmurza Kurbanov

MUZÍKA

4-sinf uchun darslik

Qayta islengen hám toliqtirilǵan 7-basılımı

(Qoraqalpoq tilida)

Awdarmashı *S.Tajetdinova*
Redaktori *S.Aymuratova*
Nota gravyor *M.Nasirov*
Kórk. red. *I.Serjanov*
Tex. red. *B.Turimbetov*
Operator *N.Saukieva*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.
04.11. 2016-jı I AI NY 290 licenziyası berilgen.
Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 26.05.2020-jıl.
Formatı 70x90 1/16. Kegl 14. «Pragmatika» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kólemi 7,0 baspa tabaq.
8,19 shártlı baspa tabaq. 8,88 esap baspa tabaq.
Buyırtpa № Nusqası 13331 dana.

Ğafur Җulam atındaǵı baspa poligrafiyalıq dóretiwshilik
úyinde basıp shıgarıldı. Tashkent, 100128. Labzak kóshesi, 86.

Biziń internet mánzilimiz: www.gglit.uz
E-mail: info@gglit.uz

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

No	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qoli	Sabaqlıqtıń tapsırıl-ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshisınıń qoli
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltrırılaǵı

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırıralı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykargı'ı bóliminen alınıp qalıw jaǵ'dayı bar, paydalaniwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alıńǵan betleri qayta jelmlengen, ayırm betlerine sızılǵan.
Qanaat-landırırsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslańǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.